

К-6516

МОЛОДНЯК

Ш К Л К С М У

ЖОВТЕНЬ

1921

Ц І Н А
50 коп.

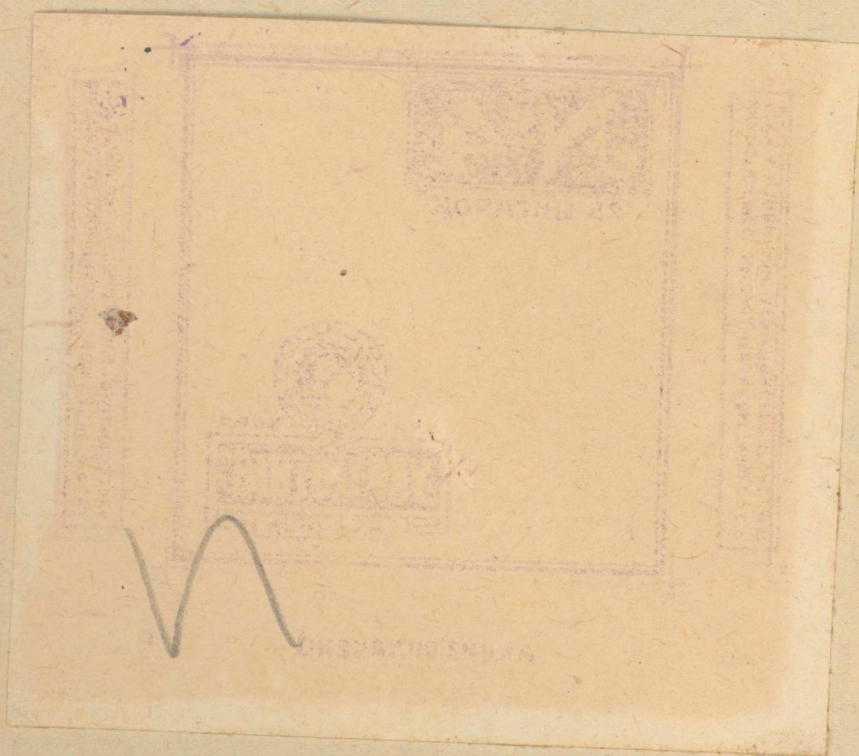
126627

V.N. Karazin Kharkiv National University

011884

7

799/10
2027

799/10
2027

~~ПР 1937.~~

МОЛОДНЯК

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ІЛЮСТРОВАННИЙ ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК
О Р Г А Н Ц К Л К С М У

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
Ф. ГОЛУБА, П. ЛАКИЗИ, Т. МАСЕНКА,
С. ЄВЕНТОВА, П. УСЕНКА

БІБЛІОТЕКА
~~ХІУ~~
~~№ 2498~~
~~ЛБ ЛІТЕРАТУРА~~

10
(34)

~~БІБЛІОТЕКА~~
~~57313-24085~~

59

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Держтрест „Харполіграф“.

Друга друкарня

ім. В. Блакитного

Харків, вул. К. Лібкнехта, 13

Ф. ГАЙДАМАКА

„ГВОЗДИКИ“

Дике, біле поле. Ніде—ні деревця, ні пригорка, ні лощини. Перед очі неосяжний біло-сліпучий простір. Над цим простором вітер. Він здіймає сухий сніг і переносить його косами з місця на місце.

Але ось він напав на людину. Що він з нею робить? Колючим, сухим снігом жбурляє в синє обличчя, засипає пригорщами крижаних голок за безкомір'я кожущини. Людина згинається, хоче від болю скривити обличчя, але воно одерев'яніло, стає мертво-синім. За кожним кроком вона повертається проти вітру і очима повними сліз благає його перестати бити своїми холодними крилами. Вітер не звертає уваги. Зрозгону пронизує людину, регоче, свистить їй про смерть і летить далі.

Хутір розпливається мерзлими колами в очах.

Мерщій, мерщій до нього! В нім затишно, тепло. Хмиз тріщить у печі, розливає теплим лоем по хаті життя. А тут смерть.

— А що як отут, на снігу, біля тину, спочину трохи? Він такий пухкий і вже не холодний, а теплий, мов розкішна панська постіль.

Людина скидає з плечей клунок, мостить його собі під голову й засинає теплим голубим сном. Вітер регоче, свистить тисячами голосів і старанно засипає її срібним снігом.

— Відкіля ж ти будеш?

— З Донбасу.

— Шахтар, значить?

— Шахтар — коваль.

— Ага! Шахтар, та ще й коваль. Настоящий, значить, пролетаріят? Давно ти на шахтах?

— Народився там.

— Ну, скажи ж ти, пролетаріят, що воно буде з цієї революції?

— А я знаю. Я знаю, що мені треба подихати.

— Та подихати всім нам колинебудь треба. Я не про те. Я питаю, чи наладотиться колинебудь життя, чи його отак смикатимуть люди до самого кінця світу?

— А далеко до кінця світу?

— Звісно, далеко... Бог милосердний, терпить.

— Мерщій би той кінець — проговорив тихо коваль.— Ой, і надоїло ж воно мені, прокляте!

— Хто?

— Та життя. — Коваль хотів було виляйтись, але вгледівши образи святих, змовк, бо згадав, що він сидить тепер не в себе в каютці на шахті, а в козака хуторянина на Донщині.

— Гріх так ремствувати на життя. Бог не положив вам смерти. Коли б він положив вам умерти, то не загавкав би мій Сірко. А то чую, так заливається пес, так заливається. Вийшов, дивлюсь — людина під тином ворухиться, вкривається снігом і щось бубонить до себе. Ще б трохи, і замерз би.

— А ви знаєте, хазяїне, замерзати дуже легко. Хороша смерть. Без муки.

Хазяйка укладає дітей на сон. Одно з них штучно плаче й вимагає казки.

— Добрий будеш і без казки. Спи! А то ось шахтареві віддам тебе. Диви, який він страшний!..

Дитина перелякано глянула на шахтаря і замовкла. Хазяйка вкрила дитину укривалом і повернулася до гостя.

— У вас діти є?

— Троє.

— А думаєте вмирати! Діти після смерти на кого залишаться?

— Вони вже дорослі. Найменшому дванадцять років.

— Та хіба ж це доросле? Ось бачите?— вона вказала на того, що вимагав казки—йому одинадцять років, а він ще й досі без казки не засне.

— Та, воно, мабуть уже їх і немає,—додав коваль.—Старші десь воюють у червоних, а меншого я покинув пухлим у добрих людей на хуторі з тиждень тому. Непритомне було. Мабуть уже померло.

Слова й голос ковалеві, про дочку були звичайнісінькі. Господарям вони були навіть нудні. Та хіба це надзвичайне щось? Хіба мало гине зараз людей по хуторах? Та й ковалеві: чи було йому про що шкодувати? Довгі роки тяжкої праці над сліпучим горном висмоктали все, все з середини й zostавили тільки один тулуб. Тепер ці кістки та шкіра блукають голими степами Донщини, вишукують по багатьох дворах шматки хліба, жмені борошна, вівса, кукурудзи, обмінюючи це все на саморобні цвяхи. Думка набирати з пуд і знову повернутися на шахту... А що жінка померла, що може вже від сім'ї нікого не залилося, то нічого. Незабаром і його може не буде. Тоді він не буде мерзнути під вікнами, не будуть рвати йому литок на ногах злі козацькі пси, не треба буде повертатися знову на шахту.

— Гвоздики у мене є,—проговорив коваль до хазяїна.—Чи не треба вам гвоздиків?

— Як не треба? Треба...

— Я оце міняю на хліб.

— А-а. Тоді не треба. Хліба тепер немає та й не до гвоздиків. Ми думали, що вони у вас зайві? Будувати нічого, та й ні до чого. Кажуть незабаром повернуться знову більшовики. Кому воно, та й на що?

— Як? Гвоздик повинен бути... гвоздиком. Через те він і гвоздиком називається, що він... гвоздик. Як же?.. він у господарстві потрібен так, як, скажімо... гвоздик.

Хазяїн переглянувся з хазяйкою й покрутив пальцем над своїм чолом, мовляв, «не при собі шахтар». А коваль тихим голосом, мов вітер за вікном тужливо, роздумливо й тоскно:

— А я думав: немає на шахті хліба, шахтарі пухнуть від голоду, мруть. А про Донщину кажуть, що в ній багато хліба. Думаю: накую гвоздиків і понесу господарям у станиці. А за гвоздики мені тут хліба дадуть. І не пухнуть люди, і господарство не руйнуватиметься. Прийдуть більшовики, воно ціле буде.—Коваль помовчав, а потім знов: — Гвоздик—хороша річ. Одірвалась лата, наприклад, взяв гвоздик — цок, цок молотком у голову гвоздикові і лата знову на місці. Як же?... без гвоздика господарство розповзеться... Все господарство, життя, село, завод, місто, все на гвоздиках держиться... А ще ось що: і людина—це той же гвоздик. Наприклад, треба було підрядчикові будувати шахту, він купував собі людей, вивозив їх у степ, брав до рук молотка, направляв людину в землю ногами, а по голові молотком — цок, цок. Одного, другого, третього; десяток, сотню, тисячу. Кожного по голові молотком, а він лізе в землю. Земля мерзла, тверда, мов криця. Ламаються, гнуться люди-гвоздики, а він їх гонить молотком у землю. Коли який з них зігнеться і його можна виправити — виправляють у лікарні, а коли зламається зовсім, то одкидають геть і беруть свіжого. Шахта глибшає, ростуть будівлі, розростається й кладовище коло шахти. Сьогодні один хрест, завтра — два, післязавтра — десять... Як же? Гвоздик у господарстві потрібний.

— Вам, мабуть, треба лягти спочити — запропонувала козачка.

— Ні, мені... Я спати не хочу. Я... гвоздики у мене. Ось вони, — він почав шукати очима свій клунок, — хороші гвоздики. Сам кував.

— Не треба нам гвоздиків. Ви краще лягайте спати. А гвоздики завтра ранком понесете по хутору, може кому й треба буде.

За вікном вітер заплакав, затужив довгою гнітючою нудотою. В хаті зробилося тихо й чомусь запахло трупом.

— Не дай боже, він тифозний. Нащо було пускати до хати, — боязко прошепотіла хазяйка.

— Так вам гвоздиків не потр-р...

— Лягай, лягай, чоловіче добрий.

Шахтар мляво опустився на лаву і немов розпарена колода осунувся набік. Хотів було ще щось сказати, але в ялий голос обірвався на півслові і він притих.

— Ба, що революція робить з пролетаріатом — промовив хазяїн, підмощуючи ковалеві клунок цвяхів замість подушки.

— А я думала, що шахтарі страшні, а вони такі собі звичайні люди. Навіть і дітей мають. — Хазяйка вже була в одній сорочці й перебивала перину на сон. Через кілька хвилин—у хаті блакитна сутінь від місяця й сонні подихи людей.

Шахтареві сниться синій важкий сон. У тумані виступають в'язанки чорних, високих димарів і хороводом кружляють під якусь химерну музику. Раптом в'язанки розсипаються й окремі димарі починають лізти один на одного, протягають руки до хмар, і не діставши їх, осовуються на землю купою перебитої цегли. Купа ворухиться. Відкілясь узялись ковалеві гвоздики. Підскакують поодиноці до кожної цеглини, кліють їх гострим кінцем.

Цеглини слухняно лізуть одна на одну в коло, і знову росте димар, і знову танцює.

— Розіб'ється. Нада, щоб не танцював. Треба гвоздиками прибити його до землі, щоб стояв на місці, — думає коваль. Гвоздики вгадують його бажання, підскакують до димаря знизу, впинаються одним кінцем у тверду цеглу, а другим лізуть у землю. Димар перестає танцювати.

— Ага! Тепер треба котли... Кочегарку... Пар... Пар... Машина холодна, треба пари.

Якимось чудом виростають мури кочегарки, казани, копри, естокади, штабелі блискучого, чорного золота. Широкі лопати, без людей, самі кидають вугілля до тачок. Полум'я хлюпає білою лавиною, гергоче в залізних вишкірених пащах на колосниках.

— Ага! Тепер можна трохи погрітись, — шепоче коваль.

Замурзаний, м'язистий кочегар усміхається йому чорною усмішкою й кличе до себе.

— Іди, покуримо!

Коваль підходить і стає проти відкритої вогняної пащі. Тепло обгортає йому тіло і вливається гарячим молоком через шкіру в груди. Ось уже легені повні ним. Воно починає переливатися до голови. Але чому воно зробилося таким важким, мов оливо?

— Буде! Я не хочу! Годі! Я вже нагрів!..—коваль хотів ще щось крикнути, але пізно. Тепло важким оливом залило йому свідомість.

— Я ж казала, що він тифозний. І нащо було тягти його до хати? Нехай би там собі під тином і замерзав. А тепер колотнечі з ним не оберешся,—бубоніла хазяйка.—Ху! А смердить як. Сказано — шахтар!

— Нічого, якнебудь поховаємо. На кладовищі червоні, втікаючи, окопів нарили. Наготували могил людям і пішли.

Козак підійшов до покійника, висмикнув з-під голови клунок, розв'язав і поліз у нього рукою.

— А гвозді справді гарні. Добрячі. Мабуть з пуд буде. Хороші гвоздики. Треба заховати. Ти пересип їх у щось і однеси до комори, а я піду заявлю отаманові, що вмер.—Він, одягаючись у кожух, повернувся до шахтаря й насмішувато йому зауважив.

— Ех, брат! І в голову не бито молотком, а ти зламався. Що значить пролетаріят? Кволий народ... Нікуди. А ще...

За вікном знову заплакав вітер.

Опівдні, він на кладовищі засипав свіжу могилу, розгладжуючи мерзими долонями білий сніг.

Ввечері гріючись коло печі, хазяїн поодиначі рахував цвяхи.

П. ЛІСОВИЙ

НАШІ СЛОБОЖАНИ

(Епізоди з життя та історії слободи Очеретної, що на Слобожанщині, записані Силою Гудимою-Загоруйком)

НА ТИХОМУ ХУТОРІ

Стугоніла земля в-осени сімнадцятого року. Перегукувалась. Ішли кличі із краю в край. Клекотіло в народі, як у казані. Широко розливалось повстання. Було холодно, була сльота, починали віяти перші завірюхи по степах широких, а по селах, по містах стояв весняний шум, було гаряче і тишу вулиць і тишу степів розлогих будили вибухи й постріли. Піднімалась де-в'ята хвиля і революція вирувала від далеких фронтів аж до загублених і забутих хуторів, що поховались по ярах та по балках. З фронту йшли розтріпані ешелони, повні салдатів, що міцно тримали в руках рушниці, везли кулемети; награвали гармонії, а в диму махорки і задущливих випарах давно немитого салдатського тіла точились палкі й пристрасні дебати про більшовиків, про Леніна, про мир, про землю, про Центральну Раду. Доходило до того, що спорщики хапали один одного за грудки. Доля революції тепер вирішувалась не словами, а силою.

Щодня виринали нові імена, нові вожді, все здавалось перемішалось, і страхопудам ввижався один лише хаос, анархія, а побожні люди думали, що настав світові кінець. Петроград кресав іскри світової революції. Декрети, підписані Леніним, падали як бомби в пороховні народньої ненависті, що нагромаджувалась цілими віками,—і піднімались мільйони проти одвічної неправди, гніту, рабства. По великих містах червона гвардія розпочала перші важкі бої з кадетами. Фронт був як у гарячці. Більшовики розвинули колосальну енергію, щоб скерувати всі сили на оборону молодої пролетарської республіки. І неслись в етері декрети: «Всім, всім, всім!». Потім їх друкували; паркани й стіни були ними заліплені; слова були начинені динамітом, вони вибухали як міни; їх жадібно читали, щоб потім рознести по окопах, казармах, фабриках, заводах, в села, в підсліпуваті хати.

Всі поділились на два табори. Одні стояли за Леніна і за бідних; другі проти Леніна і за багатих. Одні висловлювали це одверто; другі хитрували, хотіли приборкати це людське море облесливими словами; треті мовчали. І всі збирали свої сили, щоб зійтись у великій історичній битві, що мала вирішити майбутнє всього світу. В цій битві останнє слово належало масам.

Роман сидів на саях поруч Марини і може в сотий раз передумував події останніх двох-трьох місяців. Очі його дивились на білу рівнину, ні на чому не зупиняючись, а в голові снувались якісь свої думки. В його душі теж жила якась подвоєність і він боявся зазирати в майбутнє. Що воно несе йому і всім? І він інстинктивно ближче присунувся до Марини, ніби

намагаючись у неї знайти захист від чорних примар, що починали йому ввижатись там, за лінією обрію, де бруднувате небо зливалось з білим простором ланів.

Спитав:

— Марисю, ти не змерзла?

— Ні.

Але Роман дбайливо обкутав її ноги, щільніше обгорнув її кожухом і любляче оглянув всю її молоду таку любов для нього постать. Турботи за Марину трохи відтягли його думки від сучасного. Їхня любов така молода й красива,—як він думав,—надавала йому стільки бадьорости, що він і на світ і на події дивився крізь рожеві окуляри закоханого. Він пригадав чудовий соняшний день, людське море, де салдати перемішались з робітниками та цивільними; весело лопотіли червоні прапори, всі були переповнені великою радістю,—це була перша велика демонстрація по скинненню царя. І тут у натовпі він уперше зустрів Марину, що якимось чудом опинилась поруч нього. Не знає й сам, як він з нею заговорив, як провів її додому, як зародилось кохання. А через два-три тижні, коли солові розпочинали свої перші пісні, вона вже була йому за дружину. Кохання, що розпочалось за таких несподіваних обставин, обіцяло бути довгим і щасливим.

Він такий був закоханий, так повно переживав це нове для нього щастя, що не хотів ним навіть у листах ні з ким ділитись. Ось чому, ні своїм батькам, ні кому будь з родини та знайомих він не писав про своє одружіння. А до того й нова робота заповонила його цілком. Він попав до армійського комітету, де взявся за українську справу у війську, приходив пізно, зморений, але задоволений. І під тихі пестоші своєї дружини він засипав, щоб на ранок знову поринути в працю. Часто в справах йому доводилось їздити до Києва; там його знали, відзначали його енергію й організаторський хист і кілька разів пропонували перейти зовсім туди на роботу. Але Роман відмовлявся, мовляв, на фронті він потрібніший. Підчас своїх тих поїздок, він брав з собою й Марину. Загубившись у великому чужому місті серед натовпу незнайомих людей, вони почували себе цілком щасливими. Те, що для них всі були чужі й тільки вони двоє близькі, давало якусь особливу гостроту їхньому обопільному щастю.

Тимчасом події розгортались чимраз далі і Роман скоро зрозумів, що взимку мають відбутись вирішальні події. І йому захотілось бути ближче до тих подій. За себе він не дуже турбувався, за те тим більшу тривогу викликала в ньому Марина. Йому знову запропонували переїхати до Києва. Роман дав згоду.

Тут думки йому перервались; його погляд упав на візника, що байдуже, мов сфінкс, сидів на передку саней, ліниво цвяхав на коней і дивився кудись у далечінь. І від цієї постаті, водночас і байдужої і загадкової, Романові раптом стало чогось не по собі. Щоб розвіяти це почуття, він запитав:

— Ви звідки, дядьку?

— Я? З Рубіжної. Відвозив оце панів на станцію. До міста тікають!—
І він посміхнувся.—А ви от до нас їдете!—сказав згодом.

— А як там у вас в Рубіжній? Хто тепер в економії?

— Та вважайте, що нема нікого. Всі розбіглись. Самі робітники лишились!

— А селяни економії не чіпають?

— Ждемо більшовиків. Як прийдуть, так і заберемо!

Замовкли. На рівнину стала насуватись сутінь. З півночі починав зриватись вітер; треба було чекати завірюхи. Небо стало жовтувате, імлісте, що далі переходило в опалове. Роман неспокійно оглянувся навколо і подумав про те, що зарані треба добратись до села, недалеко якого був хутір його батька. Він не так боявся за себе, як за Марину. Вона, видимо, задрімала і з-під кучми вибилось пасмо її золотавого волосся. Хвилева ніжність охопила Романа і він обережно торкнувся пучкою рожевої щоки.

Потім йому пригадалися слова візника:

— Ждемо більшовиків!

Це, «ждемо більшовиків», він чув скрізь, від самого фронту. В Києві, по приїзді, він зустрівся з деякими своїми старими товаришами та знайомими. Це було як раз після третього універсалу. В Києві було неспокійно; саме настигав конфлікт між Радюю та більшовиками. Та й друга сторона розвивали гарячкову діяльність, мобілізуючи всі свої сили. Перші дні Роман ходив по знайомих, уважно вивчаючи настрої та ситуацію.

— Народ за нас!.. Військо за нас!.. чув він усюди.

Роман слухав це і скептично посміхався. Нарешті питав:

— Це все гаразд! Але як з більшовиками?

Від його слів одразу всі замовкали. В очах одних він бачив страх. В других лют, в третіх зухвалу байдужість.

— Більшовики—це тимчасове! Не мине й місяця, як їхнього й сліду не залишиться!

— Центральна Рада користується довір'ям!.. Ми загородимо кордон і не пустимо більшовиків!..

— Наш український нарід анархії не любить. Він живо з більшовиками впорається!..

Але Роман не надавав великої цінності цим словам. Він належав до тих нечисленних українців, що бачили трохи глибше, ніж офіційальні тодішні українські проводирі, і тільки посміхався з тих зухвалих вихваток. Він почував, що більшовизм не є «анархічний вибух» «темної маси», як то хотіли його запевнити, а що це подія, що несе зовсім нове, ще незнане в історії. Це виступ нової великої сили. І він говорив:

— Нічого, ви, панове, не розумієте в більшовизмові, а тільки тішите себе ілюзіями. Річ у тому, що зараз всі більшовики!.. Всі, і салдати, і селяни, і робітники!..

— Брехня!.. Неправда!.. Може у Великоросії воно й так, бо там народ здавна привик до анархічних бунтів, але у нас ні!..

Роман на це казав:

— Я боюсь, що ця наша близькозора політика, наші вожді (слово «вожді» Роман вимовляв з неприхованою іронією) не розуміють того, що навколо них робиться. Це може спричинитися до трагічних подій!.. Це загравання з генералами, з дончаками, з французами,—все це ні до чого!.. Опиратись треба на народ!.. А народ—поспіль за більшовиками!.. Ось чого не треба забувати, панове!..

— Одразу видно, що ви відірвались від нашого ґрунту,—зауважували йому. Ви, не помічаючи самі того, збільшовичились! Слово чести, якби наші козаки вас почули, то вони б вважали вас за справжнього більшовика!..

— Як на мене, то краще мати спілку з більшовиками, ніж з генералами, бо це до добра не доведе!—відповідав Роман.—Чули, що народ говорить, що салдати говорять!

— А що вони говорять?

— А те, що ми всі, мовляв, більшовики!..

Ці розмови лишили в спогадах Романа гіркий осад. Він пробував балакати з кількома видатними, як на той час, людьми, хотів дати об'єктивну картину того, що діється на фронті, але слухали його не уважно, а то й підозріло, а дехто так просто зустрічав його глумливими посмішками. Всюди він натикався на дивну тупість людей, що були поставлені у найвідповідальнішу хвилину історії на чільні місця. Він відходив від них з чуттям, що вони абсолютно нічого не розуміють. Це й дивувало й дратувало його. А втім, він скоро натрапив на кількох людей, що тримались майже одних з ним думок. Це було для нього великим полегшенням. Проте, у самого Романа теж були великі хитання. Будучи на фронті і провадячи там велику роботу серед салдат-українців, він мав можливість ближче зазнаномитись і з самими більшовиками; часто чесно питаючи самого себе, він примушений був визнати, що вони найпослідовніші, найправильнішу політику запроваджують, що їхня енергія і організаторські здібності перевищують все, що досі Роман спостерігав.

Там же у нього трапилась дуже знаменна зустріч з колишнім наймитом його батька, Антоном Запорожцем. Історія Антона була звичайна. Він був сином однієї бідної молодичі, що її чоловік пішов на степ на заробітки і вже більше не повернувся. Мати Антонова дуже побивалась після того і якось привела хлопця у двір Самійленків, щоб його вони взяли хоч би за хліб до себе. Старий Самійленко не хотів брати, але за хлопця заступилась його жінка, Лукія Онопрієвна, і наказала лишити хлопчика. Проти жінки Олексій Степанович не став сперечатись.

Тут ми мусимо трохи збочити і розповісти історію того, як Олексій Степанович розбагатів. У старого пана Онучки, крім сина Гордія, з яким ми вже не раз у наших оповіданнях зустрічались, була ще дочка Лукія. І от з нею трапився «гріх». Треба сказати, що через Очеретну щороку проходив на маневри драгунський полк, що стояв у слободі, щось днів по три. Невідомо як, тільки комусь з драгунів у молодій Онучківни поталанило;

минуло по тому півроку, і Онучки помітили, що з дочкою щось негаразд. Старий Онучка з нагаєм присікався до дочки й вона йому все розповіла. Батько лютував, не знати як. Кричав:

— За наймита, за найостаннішого п'яницю в слободі віддам!—грозився він і незабаром взявся за реалізацію цієї своєї погрози.

Про цю історію взнав Олексій Степанович, що служив тоді на скромній посаді ланового в Рубіжанській економії, — і висловив бажання покрити «гріх» Онуччиної дочки, звичайно, за певну винагороду. Яких він там вживав заходів, невідомо, тільки молодих скоро повінчали і Лукія Онопрієвна принесла, як посаг своєму чоловікові, п'ятдесят десятин землі та велику садибу у Личаній з будинком. На щастя Олексія Степановича, «плод любови нещасной» помер і ніщо йому не нагадувало колишню провину жінки. Жили вони мирно. Через кілька років після того, як побралися, Олексій Степанович прикупив ще собі землі і, нарешті, став господарювати. Правда, Олексій Степанович особливою вірністю своїй дружині не відзначався, зате вона, пам'ятаючи свій дівочий гріх, вдарилася в побожність; цим тільки й можна пояснити те, що вона так настирливо домогалась, щоб узяти Антона, і тим вчинити перед богом добродійне діло.

Антон виріс на хуторі. Звичайно, він не бив байдаків, а робив роботу. Так він наймитом і ріс. Дивно тільки, що Олексій Степанович якось по-лютому ставився до хлопця і не раз між ним і жінкою через хлопця вибухали бурхливі сцени. Олексій Степанович наполягав на тому, щоб Антона віддати до других рук, а Лукія Онопрієвна не хотіла й говорила, що коли хлопця вони відішлють, то бог відвернеться від них і не дасть їхнім дітям щастя.

— Це постійне нагадування нам за наші гріхи!—говорила вона,—що ми їх мусимо спокутувати!

Тільки коли Антонові було щось років з сімнадцять, він раптом зник з хутора. Скоро довідались, що він поступив в економію князя Голіцина за двадцять верстов від Личаної. Коли про це взнав Олексій Степанович, то вільно зідхнув, не ховаючи своєї радості. Він сказав:

— Слава богу! Нарешті, ця гора звалилась з моїх плечей!

Роман, коли побачив Антона в армійському комітеті, то дуже зрадів йому; щодо Антона, то він поставився до Романа стримано і навіть трохи насмішкувато. Вони трохи погомоніли між собою, але спільної мови якось не змогли знайти. Скоро після того Роман взнав, що Антон виїхав до фронтового комітету; більше він його не бачив.

Коли Роман переїхав до Києва, то деякі землячки, що ще донедавна вважали себе за «чесних та самоотвержених малоросіян» і ні про яку там Україну не думали, поспішили дати туди відповідну інформацію, мовляв, стережіться, бо то є самий запеклий більшовик, тільки хіба зафарбований в український колір, хоч Роман зовсім не був таким. Проте, коли він побачив, що до нього підозріло ставляться й бажають його спекатися, то вирішив служби в Києві собі, покищо, не брати. Оскільки в Києві стало жити трудно, то він постановив Марину відвезти до своїх батьків на село і, маючи тоді розв'язані руки, взяти участь в подіях, якщо буде потрібно.

У Романа було розвинуте чуття справедливости. Він почував свою провину перед народом за свого батька і тому бажав чимось тому народсві полегшити його тяжку долю. Через це він і в революції брав посильну участь, бо гадав, що тільки так він зможе заплатити борг народові. В Києві він побачив маленьких, обмежених і самозакоханих людей, що грались в державу і були нездатні зрозуміти всю відповідальність, що на них лягла в цей момент. В його душу закрадався сумнів. Поїздка на село була йому тепер на руку, бо там в тиші він гадав краще перевірити самого себе і вирішити, що йому далі робити.

Вже зовсім стемніло. Вітер ставав більший. По полю починало мести, від чого стояв таємничий шелест. Згори починав сипати дрібний сніг. Марина нічого не чула і міцно спала з щасливим виразом на обличчі.

**

Садина Самійленків була в глибокій балці. Майже поруч було велике село Личана, що виросло з колишніх хуторів. Навколо Личаної було розкидано багато хуторів, що належали розбагатілим селянам; декотрі з них були просто маленькими панами. Личана колись була панською. Потім власники Личаної поволі почали спродувати землю, що згодом і опинилась в руках глитаїв. От і вийшло так, що сама Личана лишилась малоземельною, а навколо неї розсілись багаті хуторяни. Зрозуміла річ, що між ними і Личаною ніколи не вгавала боротьба та ворожнеча, що іноді доходила до кривавих сутичок, але завжди верх брали хуторяни, і личанці, чи хотіли вони чи не хотіли, а мусіли на них робити.

З революцією все це мало змінитись. Тижнів за три до того, як приїхав Роман, на невеликій зупинці, надвечір, з потягу висів салдат. Він поправив на спині ранець, почепив через плече рушницю і тихою ходою пішов дорогою, що чорною стрічкою повелась по білій скатертині поля. Ніч застигла салдату в полі, але він ішов впевнено, ніби ця місцевість йому була здавна знайома. Не доходячи села, він звернув убік і пішов цариною. Згодом переліз через пліт і провалюючись по коліна в снігу, пішов городом до невеликої старої хатки. Порожній двір зустрів його тишою, хатка виглядала пустою. У салдату чомусь стиснулось серце і він кілька секунд мовчки стояв серед двору, ніби вагаючись. Потім тихо підійшов до дверей і потрогав клямку, двері були засунуті з сіней. Тоді він пішов до вікна і обережно постукав. Довго не було нічого чути і хата дивилась своїми сліпими вікнами на цього нічного гостя в сірій шинелі. Довелось постукати ще раз. Хтось зашарудів за вікном, блиснула лямпочка, а через шибку показалося старече обличчя.

— Хто там?

— Відчиняйте, мамо, свої!

— Господи, Антон!.. Зараз, зараз, мій синочок!

Двері відчинились і Антона обняли дві старечі тремтючі руки і він на своєму обличчі разом з поцілунком відчув і гарячі сльози. Антон підхопив матір і мало не на руках вніс до хати.

— Прийшов живий, здоровий!—говорила мати.—А я вже не гадала тебе й бачити!.. Всі очі видивилась!..—і вона знову почала обнімати сина.

Антон не сперечався. У нього в грудях теж чомусь стало тепло від цієї материнської ласки і гарячий клубок кілька разів підкочувався йому під горло... Бажаючи заховати від матери своє хвилювання, він пішов в куток, зняв ранця, поставив рушницю і помалу скинув шинелю. Повісивши її на жердку, він не то з полегшою, не то жартома сказав:

— От, виходить, і ми вдома!

— Що ж, синочку, чи скінчили ви війну?

Антон посміхнувся.

— Ми то скінчили, та, здається, друга починається!

Мати сумно похитала головою.

— А у нас тут, сину, друга нападсть.

— Яка?

— Та як тобі сказати!..—вона підійшла ближче і мало не з ляком в голосі вимовила:—Більшовиків ждемо!..

В очах Антона блиснули веселі вогники. Стримуючи сміх, він спитав:

— А чим же страшні оті більшовики?

— Та якже, сину!.. Вони ж, кажуть, церкви палять, людей грабують, беруть що попало. Тільки сьогодні в церкві піп Йосип про це розповідав. Такий страх, що сохрани й помилуй!

Антон насупився.

— Почали крутити!—подумав він злісно.—Ну, гаразд, я їм тут хвоста вкрутю!

А до матери сказав:

— Таким як ми, більшовики не страшні. Більшовики страшні багатим. От вони проти них і баламутять народ!

Мати дивилась на сина і нічого не розуміла.

— Та аджеж вони вбивають!

— То все брехня! Нікого вони не вбивають. Більшовики йдуть за простий народ, щоб ви знали. Вони за те, щоб земля багатих належала бідним. От прийдуть більшовики і нам землю наріжуть і будемо тоді й ми своє господарство мати. На своїй землі! І ви зможете на старість трохи відпочити!

— Дай-то, господи, сину!.. Коли такі твої більшовики, то я за них денно і нічно буду богу молитись!

Антон весело розреготався.

— Я от сам більшовик!—сказав він згодом.—Невже я такий страшний, як ото піп каже?

Стара недовірливо подивилась на сина.

— Шуткуєш,—сказала.—Ну, я забалакалась, а ти ж може їсти хочеш?

— Та є трохи.

Коли Антон ліг на твердому полу, то довго не міг заснути. Перед очима вставали картини фронту, потім Петроград, бої на барикадах, далі довга

дорога. Тепер він вдома. Завтра ж до розправи і закрутить гайку. Він при цій думці посміхнувся і заснув.

**

Фронтовики, повертаючись з фронту, привезли з собою відозви, декрети, закони, де говорилося, що вся земля належить народові. Але налякані селяни тільки зідхали, слухаючи тих декретів, а брати землі не намілювались. Не було потрібного організатора. Такий організатор з'явився в особі Антона.

Другого ж дня Антон пішов до сільського комітету. Там першими його словами було:

— Чого це ви спите?... Скрізь люди діло роблять, землю беруть, а ви собі спокійно пупа чухаете! Хто тут у вас голова?

За голову у Личаній тоді був Ручка Гнат. Він саме сидів за столом і коли Антон надто вже голосно почав говорити, то звівся і відповів:

— Я голова!.. А тобі чого треба, що ти так тут розходишся?

Антон не повернувся, а кинувся до нього. Вхопившись обома руками за стіл, він, пронизуючи Ручку очима, почав кидати на нього, ніби важким камінням, словами:

— Ти—голова?.. Ти голова?.. Так чому ж у тебе в обществі такий безпорядок? Га?

— Що значить безпорядок?—не розумів Ручка.—Кажі, чоловіче, толком!

Всі прислухались з цікавістю до перепалки між Антоном та Ручкою.

— Ти зрадник революції—сказав хрипко Антон.—Ти не за народ, а за кадетів! Ти Раду підтримуєш!..

— Та хто ти такий, що так тут розпащекувався?—вже розсердився й собі Ручка.—Кажі, чого треба?

Антон зрозумів, що трохи погарячився.

— Гаразд,—сказав він,—давай як слід поговоримо! Я от із армії прибув і я єсть більшовик. Зрозумів!

— Що далі?

— А далі от що: мир хижинам, війна дворцям! Чував таке? Це Ленін сказав. Ну так от, селянство у вас тут забите, а його треба піднімати проти панів. А тому, давай на завтра сход! Треба побалакати з народом і зняти з його очей полуду!

— Так би ти й казав одразу!—сказав спокійно Ручка.—А то кричить. Сход ми скличемо!

Так Антон почав розкачувати своє село. Багаті хуторяни одразу побачили, що Антон їхній найстрашніший ворог. Досі їм щастило селян укоськувати, граючи на їхніх власницьких інстинктах та напирючи на те, що у нас, мовляв, селян однакові інтереси, а в городян та робітників інші, і тому треба селянам стояти одностайно. Більшість йшла на повідку у глитаїв і все намагалася робити «по закону». Антон тепер показав інший шлях. У нього були декрети робітничо-селянської влади і він казав, що для народу

і інших законів, крім цих, не треба. Він прекрасно знав всіх своїх супротивників і коли хто з них наважувався виступати проти нього на сході, то він розбивав такого в пень і невдалого опонента випроваджували зі сходу з реготом. Багаті тоді перемінили тактику і почали пускати про Антона різні темні чутки, що, мовляв, хто воно зна, що за чоловік, може він злодій, напутить людей на щось зле, сам сховається, а громада тоді відповідатиме; особливо ці чутки почали ширитись після того, як Антона обрали на голову земельного комітету; але й тут глитаї нічого не встигли, бо авторитет Антонів був такий великий, що селяни йому сліпо вірили. Одно слово, Антон за короткий час став самою поважною людиною у Личаній і без нього нічого не робилось. Голівне, за що він негайно взявся, так це запроваджувати в життя земельний закон радянської влади.

На сході Антон, широко розкинувши руки в рваних рукавах шинелі з жовтою опалиною на спині, питав селян:

— Ви за кого?... За більшовиків чи за кадетів?..

— Ми всі більшовики!—гукала громада.—Ми голосуємо за більшовиків!..

— Ну, а коли ви за більшовиків, то нада брать землю у панів!—гукнув Антон.

Так було обрано земельного комітету в складі Антона, Петра Осідача та Степана Дива,—всі три були фронтовики,—що й мали запровадити новий земельний закон у життя.

Комітет вирішав свої справи привселюдно. Тому то в розправі завжди товклось багато народу і кожен мав право брати участь в обговоренні та вирішенні справи. Комітет працював з рання до пізньої ночі. Він обмірковував хутір за хутором і під загальне задоволення та оплески ухвалював постанови:

— Забрати!.. Забрати!.. Забрати!..

Іноді викликали і самих власників хуторів і давали їм змогу поговорити перед зборами. Агітація з того вийшла прекрасна.

Виходив перед людей заможний господар, що перед ним до того всі шапку ламали,—і починав:

— Господа!..

— Тепер господ немає!—перебивали його.—Господа штани погубили!..

— Ну, так граждане чи товариші, як там тепер по-новому!.. За що ж ви хочете мене так обідити?... Я ж, можна сказати, цю землю кров'ю приобрів!.. Не досипав, не доїдав, всю свою сім'ю морив, а ви тепер оді-брать! По якому праву! Нема такого права, щоб одбирати землю!

— А ти забув, як нас гнилою таранею та гливким хлібом годував, як до тебе станеш у жнива?... Забув?—неслось з гурту.

І починали пригадувати все, та все більше, більше!

— Да, тепер він тихий! Господами вживає!.. А раніше інакше, як мурлом і не кликав. А підеш до нього за допомогою, так він так тебе обкрутить, що і ти, і жінка, і діти роблять на нього! А не так робиш, так матюком тебе поганяє, а то й нагаєм почаствує!

— От тепер його самого оперезати!

— Товариш голова, що там за церемонії? Доволі патяканини! Пропоную забрати хутір!

— Забраті!.. Забраті!.. Забраті!..—лунало з усіх боків.

Олексія Степановича Самійленка кілька разів викликали до земельного комітету, але він не пішов. Що гордий був, а що не хотів тому, що там Антон, його колишній наймит, заправляв. Ось і зараз, коли ото Марко їхав порожнім шляхом до села, Олексій Степанович сидів у кімнаті за столом і задумано стукав пучкою. Старший син Карпо нервово ходив по кімнаті. Лукія Онопрієвна із дочкою Орисею сиділи по другий бік столу. Всі мовчали. Тільки чіткі кроки Карпа порушували тишу. Нараз Олексій Степанович повернувся до Карпа і сказав:

— Ну, Карпе, що ти там у тих газетах вичитав? Чи скоро прийдуть до нас товариші забирати наше добро, а нас різати?

Карпо, не зупиняючись, відповів:

— Мабуть скоро. Он Іван казав, що вже хутір Яновських забрали геть чисто. Не залишили нічого. А стару Янчиху примусили на кухні працювати, помії виносити!

— Бідна Секлета Семенівна!—зідхнула Лукія Онопрієвна.—Дожити до такого нещастя. Синів побили на війні, а тут оця революція. Заступи і спаси нас, цариця небесна!—і вона побожно перехрестилась.

Карпо зупинився і голосом, повним злости і ненависти, заговорив:

— Я не можу згадати цю сволоту без того, щоб мені не переверталось все всередині. У нас в полку жодного кадрового офіцера не залишилось. Мало того, що тебе з посади скинули. Ні, ще посміятись над тобою треба. Нашого командира, старого заслужованого полковника, що має золоту зброю, вони призначили за старшого стайні. А мене на куховара обрали!.. Мене, мене!.. Капітана!.. Офіцера!.. Що сотні разів дивився смерті ввічі, на куховара!.. Та дарма!.. Все це їм відплатиться!.. В сто разів!.. В тисячу!..

Олексій Степанович похитав головою.

— Я ніяк не доберу,—сказав він,—що воно на світі робиться! Така огромадна держава, як наша Росія, і отаке в ній діється? А? Усюди безпорядок, ніхто нікого не слухає, ніхто нікого не хоче знати! Навіщо наймати, і ті вже чортом на тебе дивляться. Сьогодні кажу Петрові: «Ти б, Петре, трохи у стайні вичистив!» Так він, знаєш, що мені заспівав?—«Минули, каже, ті часи, що ми на вас робили. Беріть самі та й чистіть!» А то,—каже,—привикли на чужих спинах їздити!»—Бач, якої він співає.

Карпо на батькові слова сердито бовкнув:

— А ви б його в морду!..

— Еге, в морду!.. Ти його вдар, а завтра буде повен двір товаришів! Мимоволі замовкнеш!..

— Ох, господи!—зідхнула знову Лукія Онопрієвна.—Що воно буде?.. Що воно буде?..

Карпо зупинився і сердито казав:

З ТОЛКАЧОВ
1921 р.

РОЗПИС ПЕРЕД ВХОДОМ
В „КЛЮБ ІМ. КОМУНА-
РІВ“ ЩО ЗАГИНУЛИ ПІД
ТРИПІЛЛЯМ.
(КИЇВ, ПОДОЛ).

— А все соціялістики винні!.. В народ все грались! Ось і діждались! Це вони цю катавасію заварили!.. Перевішати всіх би на одній гиялці і був би кінець на тому!..—і він знову почав ходити з кутка в кут.

— Ти б сів!—звернулась до Карпа мати.

— Не можу! Коли ходю, то мене це трохи заспокоює!

Сестра звела на брата очі і несміливо сказала:

— А он Роман трохи інакше ставиться до подій. В останньому листі до мене він говорить, що ми стоїмо напередодні великих подій, що тепер народ наш почне оживати, щасливішим буде!

— Ет, найшла розумника!—перебив з призи́рством Карпо—Роман, Роман!.. Мамин мазунчик і соціялістик до того-ж. Він і мені писав різні дурниці. Ні!—додав Карпо енергійно:—Народ наш хам!.. От що!.. Нагая йому треба, а не свободи!.. Он у мене денщик був. Я йому й гроші, я йому й одяг, і од посилки на фронт кілька разів рятував. Що, подякував? Чорта з два! Комісаром батальону зробився, а мене в куховари опрeділив. От вам і народ!.. Не-є, не вмiли ми тримати його в узді. В морду його, в морду його, той народ ваш, в богоносну харю його, щоб аж юшка текла! Катувати сролоту, хамів треба!.. Та так, щоб усім святим і небу було жарко!..

— Ти, Карпе, тихше,—сказав Олексій Степанович,—а то ще хто почує і донесе!

— Е, всі ви тут боягузи!—відповів Карпо, повернувся і вийшов геть.

Кілька хвилин тривала мовчанка. Потім Оріся сказала:

— Який Карпо сердитий. І взагалі, у нас чогось так сумно! Мамо, тату, що воно буде?

— Один бог знає, дочко!—відповіла мати.—Прогнівпили ми його милосердного. Жили, робили, дітей годували та чи доведеться спокійну смерть прийняти!

— Ти, стара, знов за своє. То богу молитися, то про смерть балакає. Дасть біг, переживем якое. Ти б там на кухню більше заглядала та їсти краще давала. Хай би лопали, може б ремства менше було!

Олексію Степановичу не дала кінчити наймичка Настя, що вся захекана вскочила до кімнати.

— Ох, господи!.. Насилу встигла добігти. Там... там!..—і показала на вікно.

Всі схопились.

— Що таке?.. Що там трапилось?..

— Та панич наш молодий, Роман!..

— Що?.. Роман?.. Де Роман?..

— Та там? Коло розправи. Він їхав і зупинився на хвилинку. А як побачила, то стрімголов сюди... А серце чомусь так забилося!..

Увійшов Карпо.

— Що тут за крик?..

Оріся підбігла до нього:

— Роман приїхав!.. Роман приїхав!.. Роман приїхав!..

— Роман?.. Хто сказав?..

— Я,— відповіла Настя.— Його там зупинили коло розправи. З ним ще хтось їде!..

Олексій Степанович перебив:

— Хіба він не сам?

— Ні. З ним якась пані!

Лукія Онопрієвна розвела руками, нічого не розуміючи.

— Пані?.. Яка пані?..

— Ну, може, панночка, — сказала Настя. — Та ось і вони! — і вона кинулась відчиняти двері.

На порозі стояв Роман з Мариною і прищурено дивився на всіх. Потім швидко підійшов до батька, матери, до сестри, цілуючи і вітаючи їх. Карпо лишився стояти в кутку і його Роман одразу не помітив. Тільки глянувши туди, він весело проговорив:

— А, і Карпо тут!.. Здоров, брате!..

Вони міцно стиснули собі руки. Карпо в тон Романові відповів:

— Здоров, здоров!..

Роман заметушився і трохи ніяково підвів Марину до старих.

— А тепер дозвольте познайомити вас з моєю дружиною. Марина Петровна! Прохаю любити й жалувати!

— Романи?— скрикнула Оріся.— Як, ти одружився?

Всі були трохи збентежені. Роман з веселим сміхом відповів:

— А чому б і ні! Чого це тебе так дивує?— А обернувшись до старих, сказав:— Простіть, що я не повідомив вас про це. Але тепер, самі знаєте, як ходить пошта!

У Лукії Онопрієвни від радості сльози на очах виступили.

— Нічого, нічого, сину,— говорила схвильовано.— Нічого тут і прощати!.. Іди, дочко, хай я тебе поцілую— звернулась вона до Марини.— Та роздягайся!.. Мабуть, замерзла? Воно ж не близький світ!

Олексій Степанович теж був схвильований.

— Та розкажи ж сину, як це воно трапилось, що ти одружився!

— Ми з Марисею ще на весні познайомились. А потім вирішили по-братись. А оце вирішили до вас приїхати, пожити трошки. Думаю, що не проженете?

— Таке й говориш,— відповіла мати.— Ну хто ж таки там вас проганятиме. Живіть собі здорові. Може ось і Карпа скоро одружимо!..— і подивилась на старшого сина.

— Не до одружіння тепер. Тільки нерозважливі люди так роблять.— А повернувшись до Марини, сказав:— Вибачте, що я так говорю, але я людина щира і люблю правду-матку. Хоч про присутніх так і не говорять, але я старший за Романа і маю право іноді його пожурити.

— О, прошу,— з посмішкою відповіла Марина,— я не серджусь на ваші слова!

— Карпо має рацію так говорити,—звернув веселим голосом Роман,—він давно в ментори до мене проситься. Але ти, Карпе, забув додати, що я ніколи не слухав твоїх порад!

— Це й погано. Ти не тільки мене не слухаєш, а й, взагалі, нікого ніколи не слухаєш!

— Ну, буде, буде!—замахав Роман руками.—Почав уже пиляти!—Подивившись на Марину, додав:—Ми з Карпом, скільки я пам'ятаю, завжди отак сперечаємось. Давайте краще говорити про щось інше. Як тут у вас справи?

— Діла, сину не важні,—відповів батько.—Лягаємо й не знаємо, чи встанемо живі!..

— Так-так!—притакнув задумано Роман.—У вас тут того, революція в самому, що називається, розпалі. Палає, палахкотить навколо. Веселе життя пішло тепер!

— Я нічого веселого не бачу в тому,—відказав хмуро з свого кутка Карпо,—що мужва, злодії, авантюристи та розбещена салдатня грабує та вбиває всіх і вся. Коли ти це за веселощі вважаєш, то я не розумію тебе!..

— Ти, Карпе, взагалі, ніколи розумом не відзначався!—кинув в його бік уїдливо Роман.—Вибач, вибач, брате!—сказав він, коли побачив, що Карпо починав сердитись.—Але я в теперішніх подіях бачу ось що! Люди скинули з себе машкару. Вони змагаються за те, що найпотрібніше всім—за їжу! За право жити! І при тому за право не животіти, а за право жити по-людському. І от іще невідомо, хто тут більше винний: чи ті, кого ти називаєш мужвою, чи ми, що жили коштом народу?

Олексій Степанович уважно прислухався до Романових слів. Але наприкінці не витримав, весь спалахнув, вдарив рукою по столі і сказав гнівно:

— Але сто чортів його матері!.. А я хіба не робив?.. Це як ви без штанів бігали, ми з матір'ю ночей не досипали, заробляли, вас у люди виводили!..

— Правильно, правильно!—погодився Роман.—Питання лише в тому, що ви робили і як робили. От тепер і йде переоцінка всього!

— А хто ж, по-твоєму, оце все придбів? Я ж його придбів?

— Це дуже складна річ вам пояснити, як ви свою землю придбали,—сказав Роман, що раптом відчув велику втому.—В усякім разі, ви маєте стільки права на свою землю, як і перший-ліпший селянин!

— Так, виходить, що я повинен віддати їм землю?.. Так?.. Я робив, я купував, а комусь віддам?.. По якому це закону буде?..

— По закону революції—відказав Роман.—Земля народня і мусить належати народові!..

— Ні, це вже вибачте!—з'являючись, сказав Олексій Степанович.—Це вже вибачте! Коли самі наживете, то тоді й роздавайте, кому захочете, а я не згодний своє добро віддавати якійсь шантрапі! Боротись буду!

— Браво, тату!—гукнув Карпо.—Хвалю!

Олексій Степанович повернувся до Романа.

— Ну, хай там у тих, в кого тисяча, дві, п'ять, десять тисяч десятин,—хай забирають, я согласен! Але ж у нас всього якихось там сто двадцять десятин! Хіба це так багато?.. І хтось має право мою землю забирати!.. За яким правом, я вас питаю? Не має такого права!.. І не може бути!..

— Так говорять всі власники.

— Тату, — виступив Карпо, — я бачу, що Роман хоче допомогти селянам. Порадьте йому віддати їм все, що в нього є!

— Не треба жартів, Карпе,—з болісною посмішкою сказав Роман.— Тепер не до жартів. Пробачте, я захопився і наговорив, здається, прикростей. Але я хотів тільки допомогти вам стати на місце селянина, що задихається від безземелля, зрозуміти його!

— Я ж тут при чому?—сказав Олексій Степанович.—Хай працює, хай наживає, я не перечу!

— І це не значить, що треба грабувати!—додав Карпо.—Ваша революція є грабунок!

— Так говорять і так говорили про всі революції ті, кого вони так чи інакше чіпають. Але революція не є грабунок. В цьому ти помиляєшся, Карпе. Революція має свої власні закони!

— А коли я тих ваших законів не хочу визнавати?

— То революція роздушить таких!

— Ви бачили таке,—Карпо повернувся до батька.—Чули, що ваш синок говорить?—Потім до Романа.—Після таких твоїх слів лишається тільки одне: покликати сюди земельний комітет і віддати йому все!

— Я знаю, брате, що він і сам сюди прийде. Земля мусить належати народові і він візьме її. Це треба твердо запам'ятати і примиритись з цим!

Настя, що весь час неспокійно вешталась між кухнею та вітальною, зупинилась і несподівано для всіх сказала:

— Отак само й Антон сьогодні на сході говорив, як панич наш. А що то за добро буде, коли у панів землю заберуть та дадуть бідним і всі рівні будуть! Люди вже давно про це говорять!

— Браво, браво, Насте!—насмішкувато сказав Карпо. А повернувшись до Романа, сказав:—От ти вже й союзника собі маєш!

— Про якого це вона Антона згадала?—спитав Роман.

— О, цей Антон—вигукнув Олексій Степанович.—У печінках він мені сидить. Поки не було його, село було тихе, смирне. А прийшов він, так люди просто показалися. Просто не пізнаєш їх!

— Це той Антон,—додала мати,—що змалку у нас наймитом жив. Тепер з окопів повернувся і більшовиком став. До земельного комітету його обрали. Так він тепер усім тут орудує. Народ піднімає!

— Вигріли гадюку на своїх грудях!—сказав Карпо.

— Он як!.. Так він тут, у вас!—поволі сказав Роман і замовк.

**

Роман був білою вороною в родині Самійленків. Брати різко відрізнялись між собою. Карпо був суворий, гордий, скупий на слова, поривчастий, жорстокий. Роман був трохи мрійний; вдача у нього була якась лагідна, жаліслива. Але це зовсім не промовляло за те, що він був не твердий у своїх поглядах. Навпаки, у відстоюванні того, що він вважав за справедливе, він був непохитний. Карпо швидко поступився перед дорослими, Роман ніколи. Він уступав тільки силі, але і то тільки зовні, а в душі не переставав триматися тих самих думок, що й раніше. Ці риси його вдачі лишилися незмінними і надалі.

Карпо любив хазяйнувати; але з наймитами він поводився грубо, брутально, лаяв їх, як справжній молодий господар. Щодо наймичок, то жодна з них, аби не була вже надто погана, не минала його рук; цими перемогами він потім хвастався в юнкерській школі перед товаришами.

Роман вчився в гімназії; відзначаючись допитливим розумом, він дуже рано захопився політикою. Щодо цього він був повна протилежність Карпові, що, взагалі, ніколи ніякими питаннями не цікавився; він ставився до романових поглядів з явним призирством і насмішкою. Роман взивав старшого брата не інакше, як грубим салдафоном, а Карпо теж не скупився на різні прізвища. Це викопувало ще глибший рів між братами.

Роман і Антон змалку дружили. Одного літа Роман забрав собі в голову навчити Антона грамоти. Антон з радістю погодився і навчання почалося. Коли старі взнали про цю примху Романа, то знялася ціла буча, але Роман зумів відстояти себе й Антона і старі примушені були примиритись з цим. Зате між Антоном та Романом з того часу приязнь ще дужче зміцніла. Так щось було літ трое підряд, поки Антон не покинув хутора. Згодом Роман поїхав до Москви, де вступив до університету, а Антонові незабаром довелося ставати на військову службу. А тут почалась війна, а потім революція. Антон в цю велику заверюху багато думав; часто він пригадував і ті свої розмови з Романом, що колись вони вели разом у темному садку, і ті книжки, що він їх давав читати. Ось чому, коли почалась революція, то Антон вирішив, що те, про що йому колись говорив Роман, тепер почалось. Нема нічого й дивного і в тому, що Антон незабаром став більшовиком, бо як раз більшовики говорили те, що десь в глибинах Антонової душі завжди жевріло. Перед ним вставала довга низка днів, місяців і років поневірянь, знущань, потилишників, що йому їх довелося перенести за своє життя, коли він був у наймах. Скільки він себе пам'ятав, завжди було так, що ним хтось командував, хтось коверзував, хтось лаяв. А тепер більшовики повалили осоружний Антонові лад, і для нього вперше засвітилась радісна надія. Він тепер мав щось впереді, якусь мету, за яку можна боротися і битись. Це вже не чуже діло; ні, це тепер його, Антонова, справа.

Ось чому Антон, коли повернувся до рідного села, так ретельно узявся до справи.

В той день, коли приїхав Роман до батька, як раз в земельному комітеті під головуванням Антона вирішувалась справа про хутір Самійленків. Ніхто з Самійленків до земельного комітету не пішов.

**
*

Раптом у присінках почулась тупотнява і до покою вскочила одна з наймичок.

— Ой, боже! До нас комітет прийшов!

Всі трохи злякано повернули голови до дверей, де стояв Антон і з ним ще чотири члени комітету.

Кілька секунд Антон вдивлявся в обличчя, потім ступнув два кроки вперед і промовив:

— Доброго вечора вам!.. Мир чесній компанії!..—і не знати було чи говорив він те серйозно, чи глузував.

— Доброго вечора!—відповів за всіх Олексій Степанович.

Роман підвівся, підійшов до Антона і простяг йому руку.

— Здоров був, Антоне! Рад тебе бачити! Як живеш?

— А, Роман Олексійович? І ви тут! Доброго здоров'я! Живемо по-маленьку. Панама хвоста потроху підкручуємо!—і він нехотя подав Романові руку. А обернувшись до старого Самійленка, сказав:

— Олексію Степановичу!..

— Що скажеш?—відповів той, а в самого, чує, і голос і руки тремтять.

— Я прийшов вас повідомити про нашу постанову. Ваш хутір від вас відбираємо. Ви мусите не пізніше як завтра все передати мені і оцим уповноваженим. Через два дні, щоб із вас нікого не було на хуторі. Зрозуміли?..

Слова падали різко й важко серед повної тиші.

— А де ж нам накажеш діватись?—сказав Олексій Степанович, ледве стримуючи хвилювання й гнів.

— То не моя справа!—відповів сухо Антон.—Ви можете клопотати перед комітетом, щоб вам дали трудову норму. Комітет розгляне вашу заяву і може дасть. Більше я не можу нічого вам сказати!

Тут Карпо не витримав. Він кинувся до Антона і закричав:

— Мовчи сволото! Так ти дякуєш нам за те, що ми взяли тебе із смітника й вигодували! Геть із хати!

Антон зневажливо одвів його руку.

— Не гарячиться, ваше високоблагородіє! Минули ті часи, коли ви били нас по морді та командували нами!.. Не забувайте цього, пане капітане!..

Роман кинувся між ними.

— Антоне!.. Карпе!.. Вгамуйтеся?.. Ти йди, Антоне! Ми тут обговоримо самі справу і на ранок дамо відповідь комітетові!

— Ходім, хлопці!—звернувся Антон до своїх товаришів.—На порозі він зупинився.—А тобі, пане капітане, я це ще пригадаю!—і він так грюкнув дверима, що зі стелі шпаруни посипались.

В хаті Самійленків довго після їхнього виходу панувала тиша.

**

Антонові на цей раз не довелося закінчити революцію,—прийшли німці і йому з кількома хлопцями треба було тікати в ліси. Тоді ожили всі чорні сили і, здавалось, все повернуло на старе. За цей час сталися у Личаній великі зміни.

Був кінець червня. На хуторі у Самійленка зібралось більше десятка заможних хуторян, а між ними піп Йосип та найбагатший з хуторян—Кіндрат Кіндратович Дьогтярьов. За столом, що був увесь заставлений пляшками, йшла весела і водночас ділова розмова.

Олексій Степанович говорив:

— Ясновельможний пан гетьман, коли я у нього був у Києві, прохав передати вам, панове, привіт і те, щоб ми і в себе заснували партію хліборобів. Завдання партії—підтримувати лад, боротись проти більшовиків, і, взагалі, охороняти святі права власности на землю. Та що ви скажете на це?

Дьогтярьов на це відповів:

— Як на мене, то не подобається мені оця гра в партії. Дякувати богіві, жили ми при государі імператорі без жодних тобі партій і був лад та спокій і ніхто не мав права на твоє добро посягнути. А як завелись оці партії, так і пішло все шкереберть. Ні, не подобається мені оця вся музика!

Піп Йосип тримався трохи іншої думки. Він її висловив в таких словах:

— Хоч я й недосвідчений у сферах високої політики, а все таки, наслідуючи святих отець наших, гадаю, що ми мусимо оголосити поход проти безбожних більшовиків, визволити помазанника божого з неволі і повернути йому престол. Для цього всі вірні сини нашої церкви й мусять об'єднатись.

Чепела, найближчий сусіда Самійленків, на цю попову тираду відповів:

— Я нічого не знаю! Ви краще, Олексію Степановичу, скажіть, як там з поверненням нам збитків. Це найголовніше!

Інші гості підтримали:

— Правильно!

— Чи маємо право ми накласти на них,—і Чепела вказав рукою на село, що розсипалось по яру,—той... маленьку суму, контрибуцію тобто!

Старий Самійленко відказав:

— Вибачте, про це й забув вас повідомити. Губерський староста затвердив наші претенсії і я вже через старосту оповістив про це громаду. Представники мають прийти сюди на переговори.

Тоді грубий хуторянин, Михайло Бик, сердитим голосом сказав:

— Я так думаю, що ніяких поступок, ні переговорів. Зідрати з них, сукиних синів, так, щоб десятому заказали. Назавжди відбити охоту робити розбишацтва!

Худенький Ковтун, що мав «тільки триста десятин», як він казав, підхопив Бикові слова.

— Суццю правду говорите, Михайле Панасовичу. Он у Мамаївці, так там Супруненко, Митрофан Якович, певне ви всі його знаєте, так той узяв німців та, перш за все, вивів всіх на вигін та як завдав їм парні! І старих і молодих, і чоловіків і жінок, нікого не милував. Так другого ж дня все до копійчки внесли! А ми от уже скоро місяць, як з ними панькаємося і ніякого толку. Я думаю так: «Давай, а то на бочку!»—Як покуштують нагая, то заговорять інакше!

Решта Ковтуна підтримала.

— Ми теж так думаємо,—загалділи за столом.—Нічого їм у зуби дивитись. Щоб завтра грошки на столі були! А не то, загін німців! Ті скоро стребують!

Роман сидів у сусідній кімнаті і прислухався до цих розмов. Йому здавалося, що то зібралась вовча зграя і радиться над тим, як краще буде роздирати свіже тіло. А потім він почував і палючий сором і за цих людей і за себе, що не може нічим запобігти цій розправі, що готувалась селянам під стріхою його батька.

Тут Роман пригадав Карпа і його кулаки мимоволі стиснулись, а в очах спалахнула ненависть. Карпо тепер командував карним загonom, з яким їздив по всьому повіту і на прохання поміщиків, в нелюдський спосіб мордував селян, запідозрених у більшовизмі та стягав з них контрибуцію. Але причиною ненависти між братами була не тільки різниця їхніх політичних поглядів.

Роман дивився на Марину очима закоханого і нічого за нею не помічав. Карпо й Марина з перших же днів якось швидко зійшлись і багато часу проводили разом. Нічого дивного тут не було. Але раз на весні, коли Роман пізно проходив стежкою садка, йому почулась розмова. Голоси показались знайомими і він мимоволі зупинився. Так і є,—говорили Карпо й Марина.

— Господи,—скаржилась Марина,—як мені остогидла та його політика. Таку він нудьгу наводить на мене, що не знаю, де б і поділась!

Карпо засміявся й промовив:

— А ти частіше приходи до мене. Роман, взагалі, не по тобі! Ти он яка! Їй-бо, я ніколи не думав, щоб під такою скромною машкарою та таїлась така жінка! Слово чести!

Роман більше не став слухати й швидко пішов до себе. Це його спершу так приголомшило, що він не міг навіть думок своїх зібрати до купи. Він безсило сів у кімнаті на стілець і тупо дивився в підлогу. Коли це рипнули двері і на порозі показалась Марина, здорова, з якимись блискучими очима. Роман глянув на неї, звівся на ноги, замкнув двері і гостро спитав:

— Де була?

Марина глянула на нього, одразу зрозуміла, що він все знає, і тому гордовито поглянула й сказала:

— Що це за допит? Для чого цей прокурорський тон?

— Кажи, де була?—схопив її Роман за руку і близько нахилився до неї.—Кажи, шлюхо!—вилаявся він.

Марина швидко визволила свою руку, відштовхнула його й сказала з призирством:

— Іди геть, розмазня! На що ти здатний! Де, я була?—З Карпом!.. І буду!.. Потому що Карпо мужчина, а ти розмазня!

Романа, може, не стільки вразив сам вчинок Марини, скільки той цинічний тон, з яким вона про нього говорила. І він не витримав і вискочив з кімнати. Це трапилось тижнів два тому, а Роман ніяк не зважився ще раз поговорити з Мариною і то рішуче й остаточно. А тут оця компанія, ця вовча зграя в людських подобах. Роман співчував селянам і часто карттавав себе за те, що сидить і пучкою об пучку не вдарить для того, щоб захистити їх від свого брата.

Нарешті він підводиться і виходить на терасу.

— А, Роман Олексієвич! Наше вам!—привітало його кілька голосів.

— Доброго здоров'я, панове!—іронічно відповів Роман.—Ну, як діла з контрибуцією? Посуваються?..

— Сідайте до компанії, Романе Олексієвичу, та допоможіть нам!—сказав Бик.—У мене самого є хутір!

— Дякую!—і Роман обвів всіх очима. Потім, після невеличкої павзи, сказав.—Я б вам одно порадив: покинути всю справу і не дратувати людей. А то ще більшої халепи собі наживете!

— Ні за що в світі!—запротестував Бик.—Щоб ото я та подарував отим грабіжникам своє добро! Та з якої речі!?

— Романе,—невдоволено вимовив Олексій Степанович,—я прохаю тебе не втручатися не в свої справи. І не заважай нам, будь ласка. Іди собі!

— Я піду. Але сьогодні, я чув, прийдуть до вас на переговори селяни. Прохав би вас все таки простити їх!..

— Ніколи в світі!—закричали всі сердито.—Так їм, хамам, і треба! Не чіпай чужого!..

Тоді Роман обернувся до батька.

— Тату, я вас прохаю. Не соромте ви себе й нас! Каятись потім будете!..

— Я ще раз прохаю тебе, не мішатись туди, де тебе не прохано! І залиш нас!—відказав червоний від гніву Олексій Степанович і одвернувся від Романа.—Щеня! Він ще вчити мене буде!

Роман, похиливши голову, пішов у сад. Коли він уже переніс ногу через перелаз, щоб вийти в поле, назустріч йому показаласть Настя. Побачивши Романа, вона кинулась до нього.

— Романе Олексійовичу!—промовила вона схвильовано і з слізьми на очах,—до вас депутати пішли. І батько мій там!.. Їх же битимуть!... Заступіться за них!..

Роман постояв хвилину мовчки, потім майже бігом пішов назад. Коли він підходив до ганку, то уповноважені од села вже прийшли і один із них говорив:

— Нас прислала на переговори громада. Ми прийшли сказати, що не сила наша заплатити вам таку велику суму!..

— Не можете заплатити!—ехидно сказав Ковтун.—А як грабувати, так ви могли?

Тоді виступив старий Настин батько. Він витирив свої очі, що не переставали у нього сльозитись, і говорив:

— Помраченіє ума, господа, було. Всі казали, беріть, тепер свобода! Ну, й брали! Якби знаття, що відповідати доведеться, то хто б його там трогав, хай воно йому западеться!..

— Тепер кається!—відгукнувся Бик.—А чим ви тоді думали, коли розбишак слухали? Кожен з вас теж хазяїн. А ну, я піду до тебе і почну все забирати, що ти мені заспіваш? А в другого так брати можна! Не-е, хлопці, вміли брати, вмійте тепер і відповідати!

— Та ми б радніші, Михайле Панасовичу, так розговор про те йде, де його взяти? Дуже вже ви, той... круто берете!.. Розор народові виходить!

—А ти мене не розорив хіба?—кричав Бик.—Круто чи не круто, то не твоя справа! Твоє діло—заплати за те, що ти награбував!

— Та хто грабував? Та може ми й прутика у вас не брали!—почулись голоси.—А потім, хто перевіряв, скільки там у вас забрано. Понаписували самі, що хотіли, а тепер плати!

— Но-но-но! Ти там, Хвесько, не дуже свою пашеку роззявляй!—сказав Чепела.—Не забувай, що тепер і на тебе управа є!

— А таки є!—сказав Карпо, виступаючи з-за рогу, де він стояв вже кілька хвилин.—Здорові!—кинув він до компанії на терасі.—Що, не погоджуються мужички?

— Упираються!—посміхнувся Чепела.

— Нічого, ми їх переконаємо! Ось вони подивляться на своїх товаришів із Северинівки, що їх отам везуть позад мене, то одразу заговорять інакше!

Карпо зійшов на ганок, потис усім руку, налив собі велику чарку горілки, випив і став смачно закусовувати.

— Молодець, Карпо Олексійович! Ви наша опора і надія!—сказав Бик.

— З ними інакше не можна!—говорив Карпо.—Як одшмагаєш добре, то як шовкові стають!

Купка селян похмуро дивилась на багатих хуторян, що сиділи за столом і ніби забули про них. Дехто з депутатів, дивлючись на накритий стіл, не помічаючи самі того, жували сухими щелепами. Хтось пожартував невесело:

— Що, і тобі закусити хочеться?

— Постій, ось скоро дадуть нам всім закуску!

На вулиці почулись голоси і через хвилину на подвір'я в'їхало під вартою дві підводи. На возах сиділи пов'язані селяни. На них страшно було

глянути,—обличчя у них були опухлі, сорочки в крові. Видовище було таке страшне, що личанські уповноважені зробили кілька кроків назад, ніби хотіли не бачити всього цього.

До них підійшов Карпо.

— Що, не подобається? Те й вам буде! Ми вам пропишемо землю й волю!.. Знатимете нас!.. Злізай!..—закричав він на тих, що сиділи на возах!

Роман теж дивився на цю всю сцену і аж потемнів.

Один з арештованих заплутався і впав на землю. Карпо підскочив до нього і люто оперезав нагаєм по спині. Роман не витримав і одним скоком підскочив до Карпа і вхопив його за руку.

— Не смій бити!—крикнув.—Не руш!

Карпо рвонувся назад.

— А, братік!—сказав глузливо.—Ти теж з ними!?. Дуже приємно!..

Роман дужче стиснув йому руку.—Пуси!..

Але Роман міцно тримав його за руку. Очі обох перехрестились поглядом страшною ненависти. Карпо сильніше рвонувся і визволив свою руку. Не встиг він дістати нагана, як в руках Романа блиснув бравнінг і він не своїм голосом закричав:

— Не руш, а то вб'ю, як собаку!..

Карпо побачив, що Роман, справді, може його вбити, і опустив руку.

Всі заціпились, немов остовпіли. Роман і Карпо стояли один перед одним і от-от, здавалось, гримне постріл.

В цей момент на ганкові з'явилась Лукія Онопрієвна. Коли вона побачила обох своїх синів, що в позі убивць стояли один перед одним, слабо крикнула і впала непритомна. Бик, а за ним і решта кинулись до обох розбороняти. Чулись вигуки, крики, уговори.

— Карпо!.. Романи!.. Та на що це похоже!.. Та ви ж одного батька-матері діти!.. Перед чужими людьми і отаке!.. Брат на брата!

Одна група оточила Романа, друга Карпа. Першим опам'ятався Карпо. З кривою посмішкою сховав він нагана, кинувши в бік Романа:

— Божевільний!.. Ну, та гаразд! Ми з тобою колись опісля поквитамось!—і важкими кроками зійшов на ганок.

Роман з секунду дивився в його спину. Потім він обернувся до личанських делегатів, що розгубленою купкою продовжували стояти і сказав до них сердито:

— Чого стоїте?.. Ідіть додому!.. І не давайте й копійки!..

Олексій Степанович, що йому теж повернулась мова, закричав несамоовито:

— Ти що тут за розпорядчик такий знайшовся?.. На брата руку підняв!.. Не син ти мені більше!.. Забирайся собі, куди знаєш!..

Роман мовчки вислухав батька, мовчки сховав бравнінга до кишені, мовчки повернув у сад і пішов, сутулячи плечі. На перелазі його наздогнала Настя.

— Романи Олексійовичу, куди ви?

— Куди?—Роман зупинився.—Не знаю!—і він переніс ногу через пліт. Скоро його постать зникла серед широких ланів пшениці, що простягались геть аж до самого обрію.

**
*

Хуторянам пощастило за допомогою німецького загону стягти з личанців контрибуцію. Селяни, боячись жорстокої розправи, розпродали останнє, щоб виплатити «збитки», що їх пред'явили їм багаті хуторяни.

Але багатіям не пощастило покористатися з цього. Скоро ночами запалали—спершу хутір Чепели, потім Бика, потім згорів дощенту попів хутір.

Палії були невловимі. Називали, між іншим, ім'я Антона, що ніби пробрався в ці місця, але то були неперевірені чутки.

Темними ночами, коли небо палахкотіло від пожежі, селяни спокійно дивились. В темряві чулось:

- Горить?
- А горить!
- Чий, не знаєте?
- Здається, Супруненків!
- Хай горить!

І замовкали. А вогняний вулкан кидав фонтаном полум'я в чорне небо, сипав іскрами і було це схоже на сполохи грози, що насувалася і от-от мала впасти і знести все.

ЄВГЕН ФОМИН

ПАМ'ЯТІ О. С. ПУШКІНА

I.

З рядків надуманих,
заплутано-туманних,
Де про поета мала бути річ—
Шинків духотою і смрадом горілчанам
Пахнула «Гофманова ніч».
Повіяла...
і образ потонув,
Замріяний, захоплений казками
Німеччини,
що ранніми віками
Пливла в романтиці у безвість-далину.
...
Це він іде?..
Хитається і падає?
Це він?..
Навчатель гордих поколінь?
На гострий брук—знесилений, безвладний
Кидає вмерлу тінь?
І з ним ти йдеш брудними вулицями
І кожен дім вас проковтнути хоче
І дощ шумить,
рида на головами—
Кошмарний привид західньої ночі.
А десь надходить день сімнадцятого року
(Століття впали, безвісті на дно)
Горить Париж,
Париж мільйонноокий,
Що запалив його Бруно.
...
У творах Гофмана
смішним і чорним скопом
(Мишан і бюргерів забруднений потік)
Танцює п'яная Європа
Безумний Крейсера танок.

II.

А в тім:
кому погодитись зі мною?
Свої думки ма' кожний чоловік.

На мент облишу цей премудрий вік—
У даль!

У даль!

Поговорить з героєм.

Мене він жде, всесильний, кучерявий,
Чи у кафе, чи в друзів на балах,
З порнографічним віршем у руках,
Чи з твором, що його прославить.
Та ні, його нема.

Лише один туман.

І може в тумані я про майбутнє сню
Задуманого твору.

Може там

Його я по уяві схороню.
Чи може свою душу в нього я втілю
І він загубить власне обличчя
І буде жить в епоху робітничу,
Яку я над усе люблю.
Для чого ж я кричав про «Гофманову ніч»
І нарікав на образ юного поета?
Хіба тому, щоб силу протиріч
Відчути на собі, як груз важкий замета,
Чи завести про щось не зовсім ясну річ?

III.

Таємний голос у віках гуде,
Скорботи повен, повний туги,
Мов плач Ізраїля, мов розпач брата-друга:
— Де Пушкін?

Де?

Таємний голос гине без сліда,
І чую, хтось відповіда:
— Його в безсмертних не знайти творіннях,
Він там не залишив свого ясного «я».
Себе він не вкладав в Моцартове ім'я,
І світ для нього був, як символ, об'єктивний.
І лиш буденности розчавлене багно
Показує сліди великого титана,
Та тінь його велична, осіянна
На історичне пада полотно.
Але сувора літ бездонна глибина,
І там панує чорна тишина.
Огнем бажань,
огнем палахкотінь

В ту глибину домчуся, чи долину?!

Я спершу хочу бачити лишть тінь,
Щоб потім глянуть на людину.
І тінь встає і шириться й росте
І наляга, як ніч на соковитий степ:
Од заялзених бульварів,
Од золотих царських палат,
Од темних і брудних базарів
З-за чорно-синього стола,
Од лісу, древньої хатини
Ту тінь кидають чорні стіни
І збитий, зранений поріг,
Циганський табір і гора
І паща чорного двора.
Кидає тінь і часу буйний лет,
В який ти жив, о, пламенний поет!

Харків,
1929 р.

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

ЗУСТРІЧ З ТОВАРИШАМИ

Товаришування—
Нам гірше чуми.
І зустрічаючись
Зором

на вулиці,
Не впізнаємо,—
неначе ми
Навіть обличчя
І риси забули ці.
Так це буває
Завжди і скрізь.
Там, де побуту
Кисле глинище.
Хлопці! Я бачу Вас
в день і вночі,
Ринвами вулиці—
ідучи.

— Льонько, Аркашо
Ви це, чи ні?
— Голови Ваші—
У височині

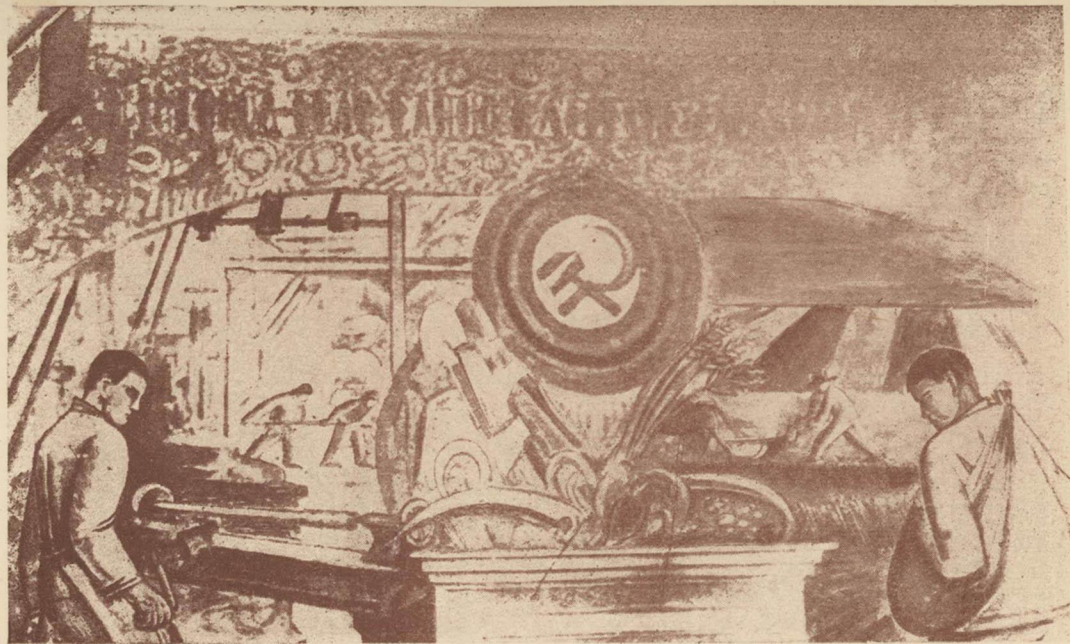
— Чув про Китай ти?
Скільки гримас?
— Розповідайте,

Як там у Вас!
Хто попереду
Веде нове,
Як осередок
У вас живе!
Що там нового
На Вашій землі,
Рейки, дороги,
І взагалі...
— Саво, тобі не
Потрібні слова

Є у нас зміна,
Зміна нова,—
Хлопці на славу,
Що й говорить
Шкура, їй право —
На тілі горить!
Рушимо,
Вдаримо
Зброєю вперед
Кроком — не криком
Перейдемо рейд!

Розкаже епохи нам
Те-чі-я —
Хто із нас закоханий,
Ти чи я?..
Хто із нас улюблений
Я, чи ти,
І кому розгублено
Мая-чи-ти?
Знаю я — хороший
Товариш ти,
З тобою у порошу
Не жаль іти,
З тобою на край світу:
— Бери, веди!..

— А як там взагалі ти
На щот... води?
— Чули, буза яка?
— Хто це плете?
Поети? Прозаїки
З проліте?
— Досить. Покинь це!
В болото не лізь —
Гуркіт провінцій —
Наш девіз!

З. ТОЛКАЧОВ
1921 р.

КЛЮБ НА ПОДОЛІ (КИЇВ)
„ІМ. КОМУНАРІВ, ЩО ЗАГИ-
НУЛИ ПІД ТРИПІЛЛЯМ”

— Рушимо
Вдаримо
Зброєю вперед.
Кроком—не криком
Перейдемо рейд!

Хто там, куди там
Нас обмина?
Назва бандитам —
Завжди одна!

Знаєш: на місці
Стояти не слід
На завітній повісті
У нас похід.

Громовим гудом
Двісті душ
Будь що буде —
— Кроком руш!

«Вьються прапори
Червоні стрічки —

Змореним бором
Ідуть козаки».
Будь там що буде
Харків — наш.
Звисне на груди
Пат - рон - таш.

Синім каскадом —
— Садам братва.

— Сум і досада
Пусті слова!

Що ти там мариш:
— Раз умирать!
— Слово «товариш» —
Нам друг і брат!

Рушимо,
Вдаримо
Зброєю вперед!
Кроком — не криком
Перейдемо
Рейд!!!

Харків, 1929 р.

П. ШАТУН

ГОЛУБА ДАЛЕЧІНЬ

(Із мого щоденника)

Ще в дитинстві, бігаючи з товаришами на гори за село, я любив лазити на найвище місце, дивитися в далечінь і марити про майбутнє. На обрії, мов привид невідомої казкової країни, синіло місто... Це так уже давно було. Тоді ще не здіймалися до неба суворі корпуси велетня, будинку держпромисловости.

І тепер, ось знову переді мною голуба далечінь, що вабить своїм загадковим змістом і навіває стільки дум, що їх ніколи не висловиш і не запишеш на білі сторінки цього щоденника. Уява малює безліч найцікавіших пригод, що їх я матиму там, де розпочну перші дні свого самостійного життя; нового життя, серед нових людей.

Поїзд хутко лине вперед. Позад давно вже зник Харків, шумливе місто, столиця. Все далі й далі мчить поїзд від рідних, знайомих берегів. Мені довго не віриться: невже це переді мною життя сільського вчителя і то далеко від рідного села в глухому провінційальному закутку Республіки? Мені ж усього 21-й. Здавалось, це поїзд везе з Харкова до рідного села, що поблизу нього я так часто їздив підчас навчання... Але дивлюсь у вікно... І останню мою ілюзію розбиває невблаганна дійсність. Далеко вже те рідне село, далеко любий Харків...

І, прокидаючись, не буду вже я бачити знайомих облич... Не задзвенить буйна пісня товаришів підчас перерв поміж лекціями в лунких коридорах педтехнікуму...

Було їх шість...

Шість молодих юнацьких серць скували три роки навчання в міцну товариську групу. Три роки, як три соколи, пролетіли над нами в піснях молодих, запальних, за книжками, за розмовами. І тепер, ось... Дивлюсь у вікно й переді мною в уяві пропливають ці три роки, змальовуються постаті товаришів, що з селяків загартувалися на нову культурну силу... Коли уявляєш, якими вони прийшли до школи й порівнюєш з теперішнім, то дивуєшся: як може змінитися людина...

Коли б списати життя цих селяків за ці три роки, була б велика й цікава повість... Зараз пишу щоденник. Він буде продовженням тої великої повісті. Адже ж, я теж є її маленький герой...

Надворі вечоріє. У вікно видно червоні, задимлені хмари, що скінчилися над обрієм. Степ, теж якийсь задимлений, фіялковий, в далені, як море, зливається з небом. Іноді поїзд влітає в дерева. Тоді зелена маса дерев пропливає кінематографічною стрічкою. Згодом і степ, і дерева плывуть на екрані вікна змутнілою стрічкою, а на ній уява малює образи минулого дня.

... Рідне село... Коло воріт постать матері. Вона зворушливо дивиться мені вслід. А я пригадав сцену з повісти Гоголя: так дивилася стара Бульбиха, виряджаючи синів своїх на Січ... Зникли за обрієм останні верхи дерев... Рідне село...

Прощай дитинство, мрії і все, все...

У Харкові, перед од'їздом, зайшов у інтернат. Застав лише двох: Ванюшу Бена та Юрка Мрію... Юрка останнім часом ніхто не кликав справжнім прізвиськом. Не інакше, як Юрко Мрія. Це нове прізвисько на диво пришло до Юрка. Цей, один з нашого гуртка, кинув за два місяці до закінчення технікум, щоб мати можливість вступити до драмінституту. Бо по закінченні, треба відстажувати три роки, тоді тільки можна вчитись «далі». Цікаво, що всі з нашого гуртка мали це бажання; вчитись «далі». Але технікум кидати на третьому курсі наважився один Юрко. І доставалось же йому за це від братви. Але Юрко, не дивлячись ні на які докори й смішки, був як криця... Останніми днями навчання, кинув одвідувати лекції й цілими днями сидів один у кімнаті, читаючи книжки з драм. мистецтва. Увечорі приходили хлопці з технікуму. Андрій, надибавши у чийсь корзинці шмат хліба і, на голодний студентський шлунок, розминаючи цей «граніт науки» своїми молодими зубами, кидав погляд на Юрка, так, якось скоса, і посміхався.

— Ну й чортів же мистець... Що ти думаєш?—і сів поруч Юрка. Той сердито озивався.

— Що?..

— Чого не одвідуєш лекцій?..

Юрко сердито кидав книжку й нервово починав ходити кімнатою, про щось уперто думаючи, або йшов блукати шумливими вулицями міста, далі від неспівчутливих товаришів.

Одного разу йшли гуртом додому, до інтернату. Раптом, перед самим драмінститутом, Шурка спиняє нас усіх і вказує нам на таку картину: перед самим драмінститутом, на тротуарі стоїть Юрко й ніби молиться на освітлені вікна інституту. Звідти виривалася чудова якась музика. Вся поза, весь вираз Юркового обличчя промовляв за те, що він увесь там, за стінами інституту... Він, напевне, уявляв собі ту щасливу мить, коли він буде тут за студента. Потім хлопці довго сміялися з цієї Юркової молитви перед інститутом.

Одному мені Юрко розповідав про всі свої надії й мрії. Обох нас називали мистцями. Мене за вірші, Юрка за любов до драммистецтва. Через це так радо зустрів мене Юрко.

— Гордію!.. Їдеш уже?..

Я ставлю свою дорожню корзинку в куток і гаряче тисну обом руки. Ванька, так само, збирається від'їжджати на Черкащину. Я в захопленні від того, що цей рік, з розпорядження ЦК комсомолу за згодою з Наркомосом, всіх нас комсомольців, що закінчують, розсилають по всіх округах України. Скільки потім буде розмов, коли з'їдемося на стаж-конференцію!

— Ванько, та глянь же, куди ти їдеш!—гукаю я, ставши коло мапи. Ванько, не розгинаючись, вкладає книжки й незадоволений бубонить.

— Чорт з ним,—їду!.. Але коли не встроюсь у самому місті Черкасах, а посилають на хутір, вертаюсь назад.—Та в цих його словах не почувається щирости. Юрко, посміхаючись, слідкує, як ретельно збирається в дорогу Ванько й так, щоб не помітив того він, моргає мені на нього. В цю саму хвилину Ванько вкладав до своєї дорожньої корзини нового блискучого примуса.

— Ванько, та ти й примусом запасаєшся!?

— Ага!.. А що ж ти думаєш? Чортього, ще куди мене пошлють! Може й справді в який хутір. На всякий випадок.

Юрко вибухає сміхом. Ванько випрямляється.

— Чого ти смієшся? От-ще... мистець!..

Юрко ж просто відчув романтику всього цього: і збирання в дорогу, і примуса, і того всього, що чекає нас усіх, що вкупі три роки вчилися, а літом виміряли своїми ногами, як завзяті туристи, величезний простір, починаючи з далекої півночі й кінчаючи широкими українськими степами та Асканією Новою. Юрко схвилювано заходив по кімнаті й артистично монологом почав:

«Ех!.. Роз'їдуться орли-асканійці (це згадуючи останню екскурсію до Асканії Нової) по селах, по далеких закутках України... Прощай, технікум, прощай, молодість... Поженяться... (Тут він повернувся до Ванька). Дітки підуть... І сиди десь на хуторі до/скончання віку!.. Гордію! Невже й ти вже не вернешся до міста й забудеш свою мрію? Ти ж мав бажання вчитися в художньому інституті!..

— О, ні, Юра! Даю слово, що не зраджу я своїх ідеалів... Вернусь знов, щоб ще з більшою енергією взятися до «граніту науки», йти далі, й далі...

— Дай руку, Гордію! Гляди ж, не йди за прикладом Вані—не женись! Бо коли оженишся, то все, вважай, пропало!..

Ванько сердиться. Видно не до смаку йому ці слова. А тут ще в кімнату вскочила Тося—кирпатенька студентка, з глибокими сірими очима.

— Гордію!.. Ти вже готовий? Їдеш? Куди? До Умані?.. Це ж так далеко! З ким їдеш?.. Сам?..

— Молодець Гордій—підтримує мене Юра.

Тося якусь мить пильно придивляється до мене, міряє з ніг до голови.

— Ти дивись, який став симпатичний у цьому пальті! Йй-бо! Зараз ти схожий на молоденького, симпатичного вчителя... От, чого ти тільки сам їдеш? Скучно самому!..

На вокзал провожав мене Юра. Ішов поруч і деклямував з моєї поеми:

«О, скільки вас пішло туди, «сковородинці»,

І скільки не стоїть в гурті ось цьому тут,

Роз'їдуться усі на села по одинці—

В ведмежі закутки освіти понесуть»...

І мрійно говорив:

— Гордію, невже це ніколи вже не вернеться, невже кінець?..

Поїзд лине. Надворі вже ніч... Безкінечною кінематографічною стрічкою пливуть темні силуети дерев, телеграфні стовпи...

Пливуть без кінця й краю спогади про незабутні, неповоротні роки...

Прощай, місто Харків!..

Прощайте, дорогі, любі товариші

Прощай, Юрко Мрія!

Прокинувся на Правобережжі. Хутко став до вікна. Сходило сонце. Але краєвиди нічим не здивували мене—ті ж спорожнілі поля. От хіба високі димарі цукроварень часто виростають тут і там... Пригадую з географії, що це район цукрової промисловости.

Насупроти мене, в купе вагону, сидить дядько, який їде зо мною з самого Харкова. Його шевченківські вуса й вишивана українська сорочка вже давно не дають мені спокою. Адже ж він мабуть з тих країв, куди я оце їду й яких я не міг собі інакше уявити, як «гоголівськими хуторами біля Диканьки». Він же мабуть міг би мені дорогою щось цікаве розказати. А тут ще, дивлюсь, виймає мій дядько з своєї торби... «Вісті» й декілько нумерів «Червоного Перцю». Тут я зовсім спантеличився. Та скоро переконався, що дядько зовсім не має охоти сповідатися передо мною. Тепер жалкую, що не зумів викликати його на розмову. Цікавий, напевне, матеріал прогавив...

Пересадка на другий поїзд, що примусила мене зійти на твердий ґрунт Правобережжя, розвіяла трохи мою романтичну уяву про стовідсотковий український побут і мову, тут, далеко від моєї Слобожанщини, що на кордоні з Росією, де я виріс. Афіша, яка притягла мою увагу, була написана такою мовою, що досить її списати, додати назву й готовий фейлетон на тему «Українізація!»... Тоді чомусь надумав про побут і інтереси службовців цієї станції, що рукою одного з них писана ця афіша й мені зробилося сумно. Уявились згорблені постаті «паперових душ», їхні пенсне і їхній світогляд... Чи ж бачать вони далі свого носа?..

Чого тільки не передумаєш і не відчуєш один, на відлюдній станції, чекаючи поїзду. Заходить сонце. А поїзд, що повезе далі до Умані, буде завтра о 10 годині!.. Надовго запам'яталась назва цієї станції «Цвітково». Колишнє «ять» виправлене на «і». І в тому «ять», що від нього ще залишився ледве помітний слід і на ньому нове, тверде «і»,—як символ нового й старого. Символ сучасности... Те нове, на фоні старого, виростає й здається ще могутнішим і новішим, виростає, здається, щохвилинно, залишаючи на споді й позад себе руїни старого, тіні минулого й... цих паперових колишніх людей—міщан... Проте, в них інша філософія життя. Розбалакався я з одним службовцем. Признався, хто я й куди я їду. Той скривився в іронічну й здивовану посмішку.

— І не змогли вибрати собі кращої професії?! Вчитель!.. І будете отримувати за 40 карбованців на селі працювати?..

Я нічого не відповів. Та й що йому відповісти?!

З якою цікавістю дивився я у вікно другого дня, коли поїзд мчав мені до Умані! Поміж горбатими місцевостями майоріли мальовничі села, з характерними, для Правобережжя, покрівлями хат. Під самими хатами, на тлі зеленого листя виблискувала червона, стигла калина соковитими прозорими ягодами. В себе на Слобожанщині я не зустрічав цього. Збуджувались приємні асоціації, твори Шевченкові й мелодійні українські пісні.

«На калині соловейко...».

Промайнула Звенигородка, яка нагадала «Звенигору» й те, що тутдесьь батьківщина Шевченкова... Розпалена уява малювала чарівні образи... А поїзд лине все далі й далі, туди, де Умань, де невідоме село, в якому чекає нове для мене життя сільського вчителя.

Умань. Тихе провінційальне місто... Встаєш з поїзда й виходиш. Чомусь уявлялись автобуси, трамваї. Замість них—ряд «ваньків». Іду пішки. Так воно вже мабуть, що помітно приїзд кожної нової людини. А мені чомусь здавалося, що всі обов'язково знають, що я з Харкова, з столиці. І справді, коли йшов з вокзалу до центру, то чомусь всі занадто звертали на мене увагу. Може тому, що я занадто по осінньому був одягнений. На мені «демісезонне» й галоші. В корзину не влізло все—не нести ж його в руках?.. Мабуть через мій одяг і репліку хтось кинув.

— Ну й парень фатовий!..

Про центр догадався по пам'ятниках Леніну й Котовському та по новому, ще недобудованому будинку майбутнього театру. Зупинився в будинку освіти, де знайшлися вільні ліжка для приїжджих учителів. Тут зустрівся з товаришем. Так само юнак, закінчив педтехнікум, присланий в розпорядження уманської інспектури освіти і так само комсомолець. Через це ми одразу відчули себе товаришами.

Сьогодні неділя й ми зранку йдемо до Софіївського парку—гордість Умані й про який чув я ще в Харкові. Мій товариш встиг уже побувати тут і тепер розповідає мені:

— Фундатор Софіївки граф Потоцький, один з найбільших польських магнатів. Будована вона за пляном і доглядом інженера Метцеля 1795—1800 р. Назву дістав від імені жінки Потоцького Софії... Тепер це сад III Інтернаціоналу.

Зелені розкішні віти дерев приймають нас під свою тінь. Дорога веде в глибину парку. Ще декілька кроків і перед нами на темнозеленому фоні дерев і спокійних вод ставка—білі колони павільйону класичного стилю. Увесь павільйон, коли дивитися з другого боку, повністю відбивається у дзеркалі ставка. Ідемо берегом далі й знов увагу приковує до себе водоспад, що з височини, з густого плетива дерев, сонячними струменями й бризками спадає по скелях. Скелі й скелі, величезне каміння утворило дивовижні тераси

й печери, що дивують тепер своєю красою. Мій товариш з фотоапаратом, а я жалкую, що не маю під руками навіть паперу. Змалювати оце все на пам'ять... Цей водоспад, став оточений скелями, які разом з деревами й білими колонами павільйону відбиваються у воді. І дивно, що, крім нас, навколо ані душі. Коли б це в Харкові!

Ідемо далі. І я ледве встигаю записувати назви: «Грот Венери», «Діаніне дзеркало», «Тераса муз», «Долина велетнів», «Джерело Гіпократів». Це ж тільки назви...

Ідемо на «Острів кохання», що серед ставу. Здається пливучим вінком, разом з «Рожевим Павільйоном» стилю Ренесанс. Сідаємо на камінних сходах, що спускаються у воду. Довго сидимо, мріємо... Про нашу майбутню працю, про село... Навколо тиша. Дивлюсь на чудесні води Софіївського парку й ніби прокидаюсь. Як це я опинився тут? В уяві, на мент, десть так далеко, далеко Харків. І ось, сидить нас двоє... Хто цей товариш, яке його минуле? Яке наше майбутнє?.. Це ж ще не все. Ще ж село, школа, праця... В такі хвилини хочеться писати повість про життя... День за днем кладе свої відбитки на білі сторінки щоденника, і що буде записано на них?..

Смеркало вже, коли ми поверталися до Будосу. Цієї ночі нас було троє. Я, товариш і ще один старий учитель, що приїхав з Шепетівської округи довідатися про перевод...

Тепер ми застали ще двох із Звенигородки. Розгорілися розмови. Я ще не уявляю добре життя вчителя, але з розмов можна почути, яке воно. Темою розмови одразу стала хлібозаготівля, поширення позики індустріалізації і знов хлібозаготівля.

Та скоро свою увагу вони звернули на нас двох, що так пильно прислухалися до їхньої розмови й не втручалися сами до неї. Я тепер пригадую, що коли наші старі колеги довідалися про те, що ми теж майбутні вчителі й комсомольці—настала ніякова павза. Її порушив старий, «шепетівський».

— Ой, ця громадська робота! Рік—два ще можна працювати, а далі й духу не хватає. Тяжкувато доводиться. От я працював на Шепетівщині, так зовсім неможливо... Прикордонна округа... Вся громадська робота на мені була. Думаю, оце, перевестись...

Ці слова він сказав, я так гадаю, для нас молодих. Наприкінці шепетівський улесливо посміхнувся до нас.

— Ось ви, товариші, вже будете працювати... Молоді... Комсомольці... А нам в одставку пора.—Сів близько коло мене.

— Ну, а як же там у Харкові? Велике місто?

Я розповів про Харків, про його культурні скарби й культурне життя.

— «Сонячну машину» читали?—по юнацькому враз зацікавився мій слухач, коли я перейшов до літературного життя.

— Що ж в ній хоч пишеться?..—Довелося читати цілу лекцію про «Сонячну машину», про Винниченка... Вперше відчув провінцію, куди так повільно доходять хвилі бурхливого джерела культури, мистецтва й усього нового... Тепер тільки оцінюєш далеку столицю і всі її переваги. І так боляче

робиться, що не всі ті скарби мав вбирати через гроші. І тому, що не всі можуть бачити тих скарбів і проходять мимо них байдуже, не помічаючи.

В уяві шумливі, світлі вулиці; кіно, опера, драма...

Тут ось, за вікном, тиша. І віє від неї тихим провінціяльним життям. Завтра я покидаю його. В якому ж селі, де я запишу наступні сторінки?..

ІВ. БОЙКО.

КОЛО ПАМ'ЯТНИКА АРТЕМОВІ

Зрелище неорганізованих мас для мене невыносимо.

Артем.

Стоїть робочий проводир,
Ввігнавши зір в степи Донбасу.
В бетоні бунт, в бетоні вир
І гнів задимленої кляси.

Здається, кров кипить, кипить;
Здається, все: і сіла й розум
Хотять у м'язи перелить
В свої, юрби кипучі грози.

І слово-іскру в динаміт!
Жбурнуть з ненавистю в безмежжя,
Щоб кров'ю перепахлий світ
В нещадних корчило пожежах.

Стій, стій, увічнений вождю,
Пружинь себе й прочан суворих;
Протнули жалами нужду
І даль забачили прозору.

З тобою рвали вражу гать —
Йдемо сами крізь грози й воду,
А ти лишаєшся стоять
Як беріг нашого відходу.

м. Артемівське.

що не всі
мічаючи.

м життям.
сторінки?..

сс для ме-

Аргем.

М. КРИНИЧНИЙ

ПО СТЕПАХ КАЗАКСТАНУ

Одного дня, в кімнату однієї поважної установи, вбіг невеличкий хлопець. Обличчя йому було схвильоване, а чорненькі голочки його очей по черзі перебігали з обличчя на обличчя присутніх, поки не зупинилися на одному з товаришів.

— Ти начальник?

— Я,—проговорив той.

— Казакський слово розумієш?

Товариш коло столу хитнув головою, приготувався слухати. З цієї відповіді посмішка задоволення шугнула у того, що оце вбіг, і він, кваплячись, заговорив гортанною і незрозумілою для нас мовою. Говорив він довго, частенько зупиняючись, щоб набрати в груди повітря й тоді оповідав далі щось з тим же запалом.

Нам, що не розуміли казакської мови, було надзвичайно цікаво стежити за ним, бо в його обличчі, здавалося, можна було прочитати все, що хвилювало його і бентежило тієї хвилини.

Потім він зупинився й довго дивився на товариша, чекаючи відповіді.

— Джакси?

— Джакси, джакси—відказав Олешко і той постояв трохи, повернувся. попрямував до дверей.

— Ну, що?—запитали ми гуртом, коли він вийшов.

Їхати треба, негайно їхати. Тільки тепер можна було розгледіти, що товариш чимсь був збентежений. Але чим? Ми спитали його, але він замахав руками.

— Потім, потім, слово чести, тепер ніколи. Він узяв кашкета й хутко попрямував до дверей. Вже виходячи, він раптом зупинився і проговорив звертаючись до мене:

— Ти хотів бути в казакському районі й побачити аули. Так от, якщо ти вільний, будь наготові, взавтра їдемо. Пам'ятай тільки, що дуже рано, як зійде сонце—додав він і вийшов.

Слово чести, це було, принаймні, смішно. Він говорив так, ніби тут-о, поблизу був фронт, або у крайнім разі, загрожувала якась небезпека. Пам'ятаю так само говорив, якимось, наш ротний, коли розвідка несподівано викрила великі білі сили, що просувалися саме туди, де ми зупинилися на відпочинок.

Але ж тоді був фронт, була боротьба, а тепер... Ні, це було смішно.

Цілий день минув за роботою. Якщо взавтра їхати, то треба багато чого зробити, щоб мою роботу не довелося виконувати комусь іншому. Кілька разів мені спадало на думку того вечора побачити Олешка й пого-

ворити з ним. Я навіть зайшов до нього, думав розпитати, але в квартирі його не було.

До установи я прийшов рано, та товариш уже був там. Те, що я запізнився, видимо, дратувало його й він сердився.

— Ай, ай спати як любиш—похитав він головою.

— Адже по нашому, харківському, тільки 3 години ночі, а тут п'ять, не звик ще...

За півгодини ми були вже в степу. У бричці було п'ятеро. Олешко, Джусбаєв,—товариш, що з ним мене познайомив Олешко вже у бричці, я та ще в передку двоє—візник і той малий, що так несподівано вчора вдерся до кімнати.

Тепер Олешко був одвертіший і я, принаймні, міг взнати, куди ми їдемо. Ми їхали на конфіскацію байського майна.

Ви не знаєте, мабуть, що таке бай, а тому я мушу пояснити. Бай—це людина-багатій, висловлюючись українськими термінами,—глитай, поміщик, ворожий елемент, але своєрідний і типово-казакський. Бай—це один з тих соціально-історичних експонатів гнобителів, що на нашій радянській землі незабаром залишаться тільки як музейні речі старого, жахливого минулого, але в Казакстані, пройшовши крізь революцію,—їх майже не зачепила вона,—ці баї залишилися аж до останнього часу.

Власне, бай не тільки поміщик, багатій, ворожий елемент. Ні, більше того. Казакський бай, це, насамперед, родовий голова аулу, а це визначає, що він—бог, цар, що він—усе. Може робити що завгодно й ніхто нічого не скаже, бо він бай.

Ви обурилися, звісно, на мою політичну несвідомість. А клясова боротьба де?—питаєте ви,—слона та й не помітив?!

Так от так би було, якби не було клясової боротьби. Та, на шкоду баїв, вона була і є, і дуже часто вносила і вносить в спокійне життя байське дуже істотні поправочки. Такі істотні, що тепер тільки лишки байські, потріпані й пощипані можна зустріти ще по верхів'ях Тоболу, Ілеку, Тургаю, Узеню та ще деяких річок, які перерізують велетенський степ од Астрахані, аж до Іртишу.

Але це 1929 року, а ще 1928 року ми їхали на конфіскацію байського майна. Скрізь, скільки оком кинеш, на сотні верстов уперед, убік, утікав степ з високою тирсою, рівний, безкрай. Частенько ми наближалися до озер і тоді з країв їх знімалася сила-силенна птиці: качок, куликів, казарок, лисок, кілька хвилин кружляла на місці й повернувши летіла в глибину озера, де дістати їх уже нема жодної можливості.

За кілька верстов озеро кінчалось й знову назустріч степ і висока хвиляста тирса. Ми вже проїхали кілька руських селищ (власне не руських, а українських, але їх звуть чомусь руськими, мабуть за старою звичкою) та не натрапили ані на жодний аул.

— Ти не дивуйся,—казав мені Олешко. Це справа зрозуміла. Царат не дуже прихильно ставився до господарів цього степу. Рік-у-рік сюди переселялися щоразу нові партії переселенців, яким дозволялося селитися ближче

до міст, ну а козаки простували чимраз далі, в степ. Він довго оповідав про властивості тутешнього життя й мені доводилося тільки слухати його й дивуватися:

— Звідки ти знаєш так добре все?

— А як же не знати?—відказав він, зустрічним запитом. Адже, я тут уже з 1913 року, і до того ж увесь час працював по наймах у баїв.

Тепер я розумів і те, чому він так добре знає казакську мову.

— Баї—паскудний народ—говорив далі він, та проте вони таки до наймита краще ставляться, ніж наш глитаї. Щоправда, він витягує з наймита всі сили, але принаймні годує добре, щоб наймит не мав підстави ко-мусь сказати, що у бая Каймухамедова чи Буюрнусова нема чого їсти.

Тепер, їдучи бричкою, мені пощастило добре розглянути малого, що прибігав з якоюсь таємною звісткою до тов. Олешка. У хлопця було широке скуласте обличчя, чорне, як крило у ворона, волосся й темні, такі ж очі. Він нишпорив ними по степу і нагадував маленького звірка, вільного й чутливого.

Він перший побачив у далені аул і показав на нього пальцем.

— Що він говорить?—спитав я у Олешка, бо з того, що говорив йому цей хлопчак по-казакському, абсолютно нічого не можна було розібрати.

— Він говорить, що то 13-й аул і що від міста до нього 80 верстов. Радить переночувати, бо тут добрий кумис і добрі коші.

До аулу підїхали, як зовсім уже смеркло. Був тихий вечір і степ здавалося завмер, причаївся на хвилину, щоб на ранок закрутити звичайною для тутешніх місць, курявою, суміссю пороху, піску й кінського кізяку, що завжди в таких випадках викликає у чужака огиду до степу й його неприємних властивостей.

Кілька кошей (я налічив щось із тридцять) розтягнулося нерівною лінією, собаки, багато собак, невеличкий табун коней і купки людей біля кошей, подекуди вогнища; оце й уся картина, яку нам довелося побачити. Аул збирався вже спати й тільки те, що ми прибули, здається, розворушило його, бо почулися торопкі кроки й голоси.

Олешко і той другий—Джусбаєв,—по черзі перебалакувалися то з одним, то з другим, бо кожний, хто підходив, вважав за обов'язок про щось запитати.

— Ти знаєш, зрештою проговорив Олешко, коли, здається, після десятої відповіді його звільнили від цього обов'язку.—Оце кожний підходив і розпитував, хто ми такі й куди їдемо, навіщо їдемо, яка в нас мета. Тепер, он подивись, вони стоять і розважаються, обмірковують, навіщо ото нам їхати у той бік, а ще пізніше, хтось ото обов'язково сяде на коня і поскаче до другого аулу сказати, що туди ідуть з міста... Це навіть назву спеціальну має—«довгі вуха», або кошовий телеграф...

Сказати щиро, це мене здивувало, але од цього здивовання на груди навалилася ніби якась вага.

Справді ж, це так було дико, так багато говорило про старі звичаї й забобони.

Олешко і Джусбаєв пішли шукати десь кошу, щоб стати на ночівлю, а я разом з хлопчиком-козаком пішли в степ. Зовсім поблизу від аулу простяглося озеро й чути було як звідти тягло вогкістю та ще подекуди невгамовані крики качок і гусей. Ми прямували до невеличкого вогнища, що невеличкою ясною плямкою різало густі степові присмерки, але примушені були зупинитися.

— Ей, йей!..— гукав хтось із-заду, і ми ще не встигли отямитись, як коло нас хтось миттю проскакав конем.

— Сюзь таратуше! *)

— Що таке? перепитав я, нічого не розуміючи. Поїхав он туди, замахав рукою мій провідник, і я зрозумів, що то—той самий «кошовий телеграф», про який мені оце допіру згадував Олешко.

Ми знову повернулися й застали Олешка, який щось палко доводив козакові.

— Навіщо це? Ну, кому треба знати, куди ми їдемо й яке тобі діло до того?..

Козак стояв, хитав на знак того, що він погоджується, головою й мовчав.

— Ну, бог з тобою, махнув рукою Олешко, давай кумису.

— Кумиз? Ест, ест кумиз, джакси кумиз!.. Він якось особливо хутко повернув до виходу з коші і злився з темрявою.

Ми знаходилися у коші казакського середняка. Усе було просто, але чисто. Протилежно до того, що колись говорив мені про казакські аули Сашко. На підлозі лежали мати, ними ж були позавішувані стіни коші, вздовж них лежали поставлені одна на одну скриньки, а зверху, крізь оддушину, дивилося небо, всипане зорями.

Козак з'явився також несподівано, як і виходив. Він ніс у руках щось велике й незграбне, якийсь шкіряний мішок, яким колихав з боку на бік і весь час струшував. Потім він знайшов кілька маленьких мисочок, що на казакській мові звуться «кисе», поставив їх на матах і почав розливати кумис.

Ця шкіряна торба, як виявилось, ховала в собі кумис. Чорна, брудна, наморщена, дуже негігієнічна на вигляд, вона ховала в собі чудесні властивості. Без цієї торби, як виявляється, не було б і кумису. Примітивний, але певний спосіб вироблювати кумис: ріжуть молоду вівцю, обдирають шкіру, з тої шкіри знімають вовну, потім цю шкіру дуже нескладним процесом обробляють, і турсук **) готовий. В нього можна наливати кобиляче молоко, воно закисне, перебродить і буде кумис. Без цього процесу вироблюють кумис тільки на спеціальних лікарських кумисних станціях, де в основу кладуть не баранячу шкіру, а спеціальну кумисну бактерію.

Але ми були в далекім степу, де про ті благодатні бактерії ще абсолютно ніхто й не чув. Треба було миритися.

*) Сюзь таратуше — польовий телеграф.

**) Турсук — шкіряний мішок для виробу кумису.

Тепер ми сиділи на циновках, підібгавши під себе ноги, й пили кумис.

Перше вражіння од кумису в мене було точнісінько таке, як у мого старого знайомого Сашка, з яким я познайомився у поїзді. Біле, терпкувате, трохи кисле, трохи гірке й тхнуло потом. Виникало бажання виплюнути усе те, що вже набрав у рот, але було незручно. Поперше, це б образило господаря, а подруге, пили ж мої товариші, навіть зі смаком і з ними нічого не коїлося. І я пив, поки якась втома не розлилася по тілі і схотілося спати. Було таке вражіння, немов захмілів...

Вранці ми вже виїздили з аулу. Ще не сходило сонце й тільки десь далеко, далеко перерізувала схід тоненька біла смуга, передвісниця жаркого осіннього дня. Балачки якимось не в'язалися й кожний думав свою думку. Я згадував старого козака, його ріденьку чорну борідку й ці 30 кошів, що живуть отут у степу старим віковичним життям, повні своїх радощів, турбот і горя. Пам'ятаю, як Олешко запитав у старого, скільки в них комсомольців, а він здивувався.

— Касамол, джо камсамол... Стал касамол, уехал касамол, не хочет тут бить касамол, город ежжал...

З усього, що він говорив, змішуючи казакські слова з руськими, я тільки й зрозумів, що комсомольців в аулі нема, бо хлопець, який стає комсомольцем, якнайшвидше тікає до міста. Молодь прагне культури, навчання, іншого життя, а аул покищо цього їй дати не може. А коли лягали спати, лунали сумні звуки якогось примитивного інструменту й така ж сумна пісня, що немов оповідала про щось, немов скаржилась... Про що? Може про старого батиря Ісатая Тайманова, що повстав проти царського уряду й якого розчавила ця немилосердна жорстока машина, чи то про Мухамеда, сина Отемиса—батиря—палкого соратника Ісатая Тайманова, що також був за бідний казакський народ, але загинув од рук ханів, бо йшов він не тільки проти царату, але й проти гноблення своїх ханів і баїв. І чийсь голос брав раптом високі ноти, несподівано рвався і замирав у степу...

— Слухай, запитав я Олешка, невже й справді в аулах нема комсомольців?

— Буза!.. Просто не знає, тай усе. Нема вже аула, де б не було комсомольців, хоч правда, що багато з них прагнуть вирватися з аула, поїхати вчитися, побачити світу. Один, два, навіть три для аулу,—це вже правило. Раз на тиждень вони збираються на збори в свій аульний центр, вирішують великі й маленькі злободенні питання.

Але й старий мав рацію. Перша наука, що її здобула казакська молодь од радянської влади,—це те, що треба вчитися, треба жити якимось інакше й у всякому разі не так, як жили батьки й діди. 1916 року в Казакстані було (друге з часів 1836 року) величезне повстання козаків проти царського уряду за те, що думали брати козаків у салдати на тиллові роботи. Козаків, що не корилися, вішали, а ті, своєю чергою, платили на векселі й, виступаючи із зброєю в руках проти царату, одночасно били і палили руські й українські села, нищили людність.

Це було 1916 року, а 1928 року казакська молодь цілими аулами приходила на призов, щоб її взяли до Червоної армії добровільно...

Це факт, значення якого не вдалося б заперечити найлютішому ворогові Радянського Союзу.

Зрештою, мені спало на думку запитати, відкіля узявся оцеї хлоп'як. Він веде нас ось уже третій день, але не може бути, щоб він з того аулу прийшов пішки, тільки за для того, щоб повідомити, хай, навіть, про важливу справу. Правду кажучи, мені це питання якось не приходило. Прибув, повідомив, але звідки, як?..

Але виявилось, що це було саме так.

— Чого ж ти дивуєшся?—всміхнувся Олешко. Хасен—комсомолец і мусив це зробити. До речі, це тобі зайвий доказ що й тут, у далекім аулі, за тисячі верстов од центру, комсомолец знає свій обов'язок не гірше од тих, що мешкають на Україні, чи в Москві. Ми не беремо його політичну свідомість, але клясова... Про клясову свідомість, як бачиш, говорити не доводиться.

Це молоде хлоп'я, виконувало волю комсомольського осередку. Відносно бая, де він працює у наймитах, ще кілька часу тому сказала своє слово біднота. Це найбагатший і найшкідливіший бай у районі, має щось біля тисячі великої худоби—волів, коней, має вівці, під своїм впливом тримає у руках кілька аулів. Його майно вирішено конфіскувати й розподілити поміж наймитами й біднотою. Але хитрий бай. Він уже почав і так, щоб не помітили, почав гнати партіями худобу на ринок.

Переді мною як жива постала картина, як узнає про це наймит, як збирається й обговорює нашвидку цю справу комсомольський осередок і як потім, виконуючи волю колективу, цьому наймитові довелося їхати, чи йти понад 300 верстов! Ну, чим не епізод радянської кінофільми, повний нової своєрідної революційної романтики!?

Надвечір, третього дня, ми втретє зупинилися ночувати в степу, а вранці були вже в аулі. Дивно, але нас там уже чекали. Це зробили діло «довгі вуха», «кошевий телеграф», що замінює у степу й радіо й дотовий телеграф і звичайні листи...

Перше здивовання, що в найближчих кошах не було чоловіків, а самі жінки, розвіялося тільки-но ми підїхали до центру. Тут коло доброї коші сиділо чоловіка з 30 козаків й чекали на нас. Вони мовчки привіталися, мовчки повставали з місць, не питаючи навіть про мету нашого приїзду, і лише господар, поважна людина, з обважнілим тілом і довгою, клинцем, борідкою, про якого Олешко встиг шепнути мені, що то бай, привітав нас і спитав чи не бажаємо ми часом зупинитися й відпочити у його коші.

— Ой, хитра bestія!—бачиш як стелить, проговорив Олешко, але погодився й ми всі гуртом пішли до коші.

Комісія хутко приступила до роботи. Їздили в степ, облічували худобу, записували, а коли все було готове, повернули назад, до аулу. У цього бая були прекрасні табуни. По 50, по 80 невеликих, але прекрасних щодо якості, киргизьких коней паслися в степу й таких табунів було щось дуже

багато. Якщо вважати, що кожний кінь, навіть на тутешню ціну, коштував пересічно 90—100 карбованців, то бай цей мав майна на багато десятків тисяч карбованців, якщо не сотень тисяч.

Мені доводилося шкодувати тільки, що серед нас не було вже того малого, який приїздив до міста. Але що зробиш? Досить було в далені показатися аулу, як він сказав, що кидає нас. І даремні були всі наші вговорювання, на всі слова наші він тільки хитав головою, а потім рішуче сплигнув з брички й хутко зник у степу.

Він ще боявся і мав рацію це робити. Але як би добре було, коли б він тут був!

Бай щось говорив, доводив, помітно намагався переконати в чомусь Олешка і Джусбаєва, але комісія була не податлива і своєю чергою щось палко відповідала йому по казакському.

— Ні, увявіть тільки, цей падлюка вже зумів розтринькати понад сто голів і ще скаржитися на те, що ми його гадаємо залишити без копійки! Зараз скличемо збори й поговоримо докладно...

В аулі ми несподівано натрапили на цікаве театральне видовище. Коло коші бая сиділа та ж таки юрба і всі плакали. Правда, сліз не було видно, але кожний собі гудів під ніс і раз-у-раз натирав рукавом очі. Це було дико і незрозуміло. У бая беруть худобу з тим, щоб потім розподілити її серед наймитства та бідноти, а вони сидять і плачуть.

— От хитрющий падлюка, не втримався Олешко, а з ним і Джусбаєв. Отож він поїхав уперед, щоб зустріти нас і востаннє використати свій вплив. Хотіли вони того, чи не хотіли, але мусили плакати. Цього вимагав бай.

І справді, досить баєві було переконатися, що це не допоможе, як він махнув рукою і всі перестали. Наче нічого й не було.

Увечері картина змінилася. Були збори, але не було на них бая. Його не пустили. Доповіли про мету конфіскації, про те, що всю байську худобу розподілять серед тих, хто не має її, або має її дуже мало.

Пересічно кожний мусить мати не менше 8 коней!

— 8 коней! І це одразу розв'язало рота усім присутнім. Хіба не правда, що тільки через шахрайство він придбав таке майно? Хіба він мав би його, якби на нього не працювало близько десятка наймитів? Звісно, ні! Це збори усвідомили й твердо вже тут почали виступати проти бая. «Ми й тобі б дали 8 коней і хай, працєю, але такому, як ти, тепер не дамо нічого!».

Так однодушно відповіли козаки на пропозицію конфіскувати майно цього бая.

Серед балачок, я й не помітив свого старого знайомого. Він стояв осторонь з купкою таких же молодих наймитів, як і він, і обличчя йому пала-ло. Він також дістане 8 коней, яких він ніколи не мав і тільки мав щастя пасти їх у свого господаря.

8 коней! Ні, це таки справді багато й дуже добре. Це засіб, щоб зовсім по інакшому перебудувати своє життя, почати нове життя на нових засадах.

Пісня байська була одспівана...